

Waldorfska škola u digitalnom dobu

Pikec, Valentina

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:425372>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE
(Čakovec)

PREDMET: Medijska pedagogija

DIPLOMSKI RAD

IME I PREZIME PRISTUPNIKA: Valentina Pikec

TEMA DIPLOMSKOG RADA: Waldorfska škola u digitalnom dobu

MENTOR: Prof. dr. sc. Milan Matijević

SUMENTOR: Dr. sc. Tomislav Topolovčan

Zagreb, srpanj 2016.

SADRŽAJ

1. SAŽETAK.....	4
2. SUMMARY	5
3. UVOD	6
4. WALDORFSKA PEDAGOGIJA	7
4.1. Rudolf Steiner.....	7
4.2. Antropozofija kao temelj waldorfske pedagogije.....	9
4.2.1. Temperamenti.....	9
4.2.2. Sedmogodišnja razdoblja.....	10
4.3. Didaktička obilježja waldorfske škole.....	11
4.3.1. Nastava po epohama i dnevni ritam	12
4.3.2. Euritmija.....	13
4.3.3. Učitelj – živa riječ	13
4.3.4. Ocjenjivanje.....	14
4.3.5. Roditelji i učitelji.....	15
4.4. Upotreba i uloga medija u waldorfskoj pedagogiji	15
5. DIGITALNI MEDIJI U UČENJU I POUČAVANJU	17
5.1. Značaj digitalnih medija u učenju i poučavanju.....	17
5.2. Pozitivne i negativne strane medija (u kontekstu obrazovanja)	19
5.3. Nova kultura učenja i novi oblici učenja.....	19
5.4. Nova okolina učenja i promijenjena uloga nastavnika	21
5.5. Prikaz nekih dosadašnjih istraživanja: mediji u učenju i poučavanju	22
6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	26
6.1. Cilj istraživanja.....	28
6.2. Problemi istraživanja.....	28
6.3. Sudionici istraživanja	28
6.4. Postupak istraživanja.....	29
6.4.1. Prikupljanje podataka	29
6.4.2. Analiza podataka	30
7. REZULTATI.....	31
7.1. Utemeljena teorija	31
8. RASPRAVA.....	39
9. ZAKLJUČAK	44
10. LITERATURA.....	46

11.	PRILOZI.....	51
	Prilog 1. Zapisi intervjua.....	51
	Prilog 2. Parafrazirani zapisi intervjua s oznakama kodiranja	62
	Prilog 3. Tablica pojmova i kategorija	72
	Prilog 4. Kodna lista – popis pojmova unutar kategorija i potkategorija	82
12.	KRATKA BIOGRAFSKA BILJEŠKA	83
13.	IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA.....	84

1. SAŽETAK

Cilj istraživanja bio je dobiti uvid o odnosu waldorfske škole na suvremeno digitalno doba i ulozi sveprisutnih digitalnih medija na temeljna načela waldorfske pedagogije. Uzorak ispitanika sačinjavale su tri učiteljice waldorfske škole s kojima su provedeni polustrukturirani intervjui. Rezultati istraživanja pokazuju da waldorfska pedagogija nije indiferentna i da škola problem sveprisutnosti digitalnih medija prihvaća kao izazov i uvodi nužne promjene koje zahtijeva suvremeno digitalno doba. Prema temeljnim načelima Rudolfa Steinera učenici bi trebali digitalne medije početi koristiti tek u višim razredima, između 12. i 14. godine, ali unatoč tome digitalni mediji prisutni su u waldorfskoj školi i u ranijoj dobi. Kritika digitalnim medijima od strane waldorfskih pedagoga zasnovana je na preslaboj uključenosti osjetila i kao glavni razlog ističe se onemogućen razvoj zdravog tijela, duše i duha djeteta zbog oštećenja cjelokupne senzoričke integracije koja nastaje prilikom korištenja digitalnih medija. Zbog navedenih razloga waldorfski učitelj predstavlja glavni medij kojim se prenosi nastavni sadržaj, a prilikom usvajanja nastavnih sadržaja u waldorfskim školama udžbenik se ne koristi kao nastavno sredstvo, već učenici sami izrađuju vlastite udžbenike tj. bilježnice za epohu. Orijentacija je na iskustvenoj nastavi gdje učenici uče sami, otkrivajući zakonitosti i pravila vezana za određenu temu čime se potiče razvoj mišljenja i trajnog pamćenja. Iako ističu brojne argumente o prednostima ne korištenja medija, kritički odnos waldorfskih pedagoga prema digitalnim medijima poljuljalo je suvremeno digitalno doba, odnosno okolina u kojoj su digitalni mediji uključeni u svakodnevicu privatnog života učenika. Škola je svjesna činjenice da odnos waldorfske pedagogije utječe na odnos učenika prema medijima stoga zrelo odgovara na zahtjeve suvremenog doba.

Ključne riječi: digitalni mediji, suvremeno digitalno doba, temeljna načela waldorfske pedagogije, waldorfska škola, waldorfski učitelj

2. SUMMARY

WALDORF SCHOOL IN THE DIGITAL AGE

The purpose of this research was to get an inside about the connection between the Waldorf school and contemporary digital time and the influence of omnipresent digital media on the basic principles of Waldorf pedagogy. Semistructural interview was conducted with three teachers at Waldorf school who were the sample of examinee. The outcome of the research shows that Waldorf pedagogy isn't indifferent and that the school accepts the problem of omnipresent influence of media like a challenge and introduces some necessary changes which contemporary digital time demands. Towards some basic principals of Rudolf Steiner, pupils should use digital media in senior classes, somewhere between twelve and fourteen years of age. Despite that, digital media is present in Waldorf school at the early ages. Critics towards digital media from their point of view is based on too weak inclusion of senses and as the main reason it highlights disabled development of healthy body, soul and spirit of the child because of the damage of complete sensory integrity which is formed when using digital media. Because of all of the specified reasons, the Waldorf teacher represents the main media by which the educational content is transferred. During adopting the educational content in Waldorf schools, books are not used as teaching instrument, but pupils create their own books and notebooks for semester. The orientation is on experientially teaching where pupils learn by themselves, revealing rules and legality connected with specific topic by which they encourage development of thinking and permanent memory. Although they emphasis numerous arguments about advantages of not using the media, critical point of view of Waldorf pedagogues towards digital media shook contemporary digital ages, respectively environment in which digital media are included in everyday private life of every student. The school is aware of the fact that relation of Waldorf pedagogy influences the relation of the pupil towards the media and it gives maturely response on the demands of contemporary times.

Key words: digital media, contemporary digital time, basic principals of Waldorf pedagogy, Waldorf school, Waldorf teacher

3. UVOD

Ubrzan razvoj informacijsko – komunikacijske tehnologije (ITC) u 21. stoljeću postavio je digitalne medije u svakodnevnicu naših života. Uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije zastupljena je u svim područjima čovjekova djelovanja, tako da mediji zauzimaju značajnu ulogu i u školama. U tradicionalnoj nastavi živa riječ je bila glavni izvor informacija, a nastava je bila koncipirana kao predavačka. Pojavom novih medija razvila se i pojava za razvojem nove kulture učenja koja je usmjerena na učenika, a temeljena na konstruktivističkom učenju nastoji ostvariti obrazovnu sredinu primjerenu djeci današnjeg digitalnog doba tzv. net-generaciji (Matijević, 2013). Rodek (2011) naglašava kako u području didaktike i metodike učinci korištenja novih medija mogu biti pozitivni ili negativni, ovisno o tome kako i s kojim se metodama mediji koriste da bi se ostvario cilj učenja. Dodaje kako se samom upotrebom digitalnih medija u nastavi ne može poboljšati učinak odgojno – obrazovnog procesa. Nadalje, razni autori (Mandarić, 2012; Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009; Rodek, 2011) ističu potrebu za razvojem digitalne kompetencije, odnosno razvojem osposobljenosti za samostalno učenje (učiti-kako-učiti) i kritičkog promišljanja o sadržajima koje omogućuju digitalni mediji.

Waldorfska škola je škola koja djeluje u 21. stoljeću izbjegavajući upotrebu digitalnih medija u nastavi. Iako ne koristi digitalne medije u nastavi, primjenjuje konstruktivističko učenje, odnosno ostvarenje intelektualnog razvoja djeteta provodi se kroz učenje glavom, srcem i rukama tako da se prednost daje autentičnoj, izvornoj stvarnosti te uključivanju svih djetetovih osjetila u proces učenja. Pritom je živa riječ učitelja glavni medij kojim se prenosi nastavni sadržaj (Calgren, 1990). Učenici waldorfskih škola ne koriste školske udžbenike, a umjesto auditivnih medija učenici skupno i pojedinačno pjevaju, sviraju i muziciraju dok digitalne medije susreću tek u višim razredima, između 12. i 14. godine. Waldorfski pedagozi smatraju da je do te dobi najvećim dijelom završen proces razvijanja osjetilnog opažanja i kritičkog mišljenja. Mediji se procjenjuju manje opasnim u trenutku kada dijete posjeduje vlastiti sustav vrijednosti i sposobnost prosuđivanja. U suvremenom digitalnom dobu uloga i utjecaj digitalnih medija je velika, stoga se pred waldorfsku školu postavljaju brojni izazovi prilagodbe na brze promjene u svim segmentima društva obzirom da živimo u vremenu kada je gotovo nezamislivo živjeti bez računala, mobitela i interneta.

4. WALDORFSKA PEDAGOGIJA

4.1. Rudolf Steiner

Rudolf Steiner je znanstvenik, pisac i filozof koji je svojim djelovanjem uveo brojne preinake na gotovo svim životnim područjima. U području pedagogije poznat je kao osnivač waldorfske pedagogije koja je temeljena na vlastitim životnim spoznajama o svijetu, prirodi i čovjeku. Svojim je djelovanjem povezoao više znanstvenih disciplina i utemeljio antropozofiju iz koje proizlazi utemeljenje waldorfske pedagogije.

Rođen je u Međimurju, u gradu Donji Kraljevec, 27. veljače 1861. godine. U Bečkom Novom Mjestu završio je realnu gimnaziju, a potom u Beču studij prirodnih znanosti (biologiju, kemiju, fiziku). Uz prirodne znanosti veliku pažnju pridavao je svim duhovnim pojavama tj. nadosjetilnost je smatrao kao stvarno, činjenično stanje. Često je nailazio na razlike između prirodoznanstvenog objašnjenja svijeta koje je usvajao tijekom studija i svojih duhovno religioznih doživljaja. Te su ga navedene razlike potaknule na rad na Goetheovim djelima (Bakota, 2007). Od 1900. godine živio je u Berlinu i radio kao pisac. Trinaest godina radio je na uređivanju i objavljivanju Goetheovih prirodoznanstvenih radova te je proučavajući njegova djela pronašao nit vodilju koja povezuje prirodne i duhovne znanosti nakon čega je na temelju znanja, iskustva i spoznaja utemeljio antropozofiju (grč. anthrophos - čovjek, sophia - mudrost), filozofiju usmjerenu duhovnim vrijednostima i povezivanju duhovnoga i tjelesnoga. Godine 1904. temeljna razmišljanja o antropozofiji izložio je u knjizi *Teozofija* u kojoj su glavne teme: čovjekova tročlanost (tijelo, duša i duh), reinkarnacija i karma. Suradivao je s teozofima do 1913. godine kada su ga realne razlike udaljile od teozofskog društva i dovele do osnivanja Antropozofskog društva. U tom razdoblju Steinerovog djelovanja razvila se najveća kontroverza prema kršćanstvu, ali unatoč tome kršćanska je tročlanost duboko usađena u njegovim spoznajama. U antropozofskim spoznajama nailazimo na trostruko čovjekovo rođenje; na početku fizičko rođenje, potom izmjenom zuba nastupa rođenje životnih snaga i s pubertetom počinje astralno rođenje te društvenu organizaciju čiji je koncept prožet slobodom u duhovnom životu, jednakošću u pravnom i bratstvom u gospodarskom životu (Seitz i Hallwash, 1997).

Pedagogija, odnosno pedagoško djelovanje i razmišljanje, Rudolfa Steinera prati kroz cijeli život. Naime, smatrao je da je društveno pitanje u uskoj vezi s čovjekom pa tako i s pedagogijom. Davao je poduke iz prirode grupi učenika iz svojeg razreda, a nakon završetka studija radio je kao privatni učitelj dječaku koji je imao hidrokefaliju ili „vodenu glavu“. Iako je dječak smatran nesposobnim za školovanje, Steiner je postigao veliki napredak u radu s

njim koji je temeljio na pedagoškim mjerama primjenjujući principe dnevnog reda i koncentrirane nastave. Dječak je nakon dvije godine bio primljen u redovnu školu, smješten u razred svojih vršnjaka i kasnije postao liječnik.

Godine 1907. objavio je djelo *Odgoj djeteta promatran preko duhovnih znanosti* koje se smatra temeljnim pedagoškim djelom Rudolfa Steinera. Dvanaest godina kasnije, neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata, Steinerove ideje provedene su u praksu, kada je nekoliko dana nakon njegovog govora održanog u tvornici „Waldorf Astoria Zigarettenfabrik“ u Stuttgartu nastala prva „Waldorfska škola“. Vlasnik spomenute tvornice, Emil Molt, 1919. godine pozvao je Rudolfa Steinera da održi predavanje njegovim radnicima o društvenim, gospodarskim i pedagoškim temama odnosno aktualnim društvenim problemima. Potom je vidjevši oduševljenje radnika, a i sam odobravajući Steinerove ideje, zamolio Rudolfa Steinera da osmisli školu za radnike njegove tvornice te su samo nekoliko dana kasnije osnovali dvanaestogodišnju integralnu školu koja je bila otvorena za svakog čovjeka bez obzira na sociološki status.

Antropozofija, duhovna znanost koju je utemeljio, zaživjela je u mnogim umjetničkim pravcima kao što su oblikovanje govora, euritmija, antropozofsko slikarstvo, kiparstvo i arhitektura te se širom svijeta naročito proširila medicina koja djeluje na temelju spoznaja duhovnih znanosti (Seitz i Hallwash, 1997). Waldorfski školski pokret urodio je nastankom waldorfskih dječjih vrtića i osnivanjem ustanova za educiranje waldorfskih odgajatelja. Steinerove temeljne spoznaje vezane uz kršćanstvo olakšale su put i dale poticaj za osnivanje „kršćanske zajednice“ mladim teolozima u Berlinu. U području prirodnih znanosti iz Steinerovih radova nastali su spisi o biološko-dinamičkoj obradi zemlje, prirodnom načinu poljoprivrede koji u obzir uzima ritmičke i svemirske procese koji su u današnje vrijeme poznati pod imenom „Demeter“ proizvodi. Središte njegovog rada i antropozofskog pokreta bila je njegova drvena građevina „Goetheanum“. Svoje ideje izlagao je predavanjima u mnogim gradovima Njemačke, a pozitivne dojmove stjecao je i u stranim zemljama, naročito u Engleskoj. S druge strane, nailazio je na otpor protivnika njegovih ideja i pogleda na svijet koji nije bio lagodan i nije odgovarao brojim njegovim suvremenicima. Godine 1925. teško je obolio. Tada je i iz bolesničke postelje davao svojim posjetiteljima preporuke i savjete i pisao autobiografiju *Moj životni put* kao i antropozofske „ideje vodilje“. Umro je 30. ožujka 1925. godine u Švicarskoj, u gradu Dornach.

4.2. Antropozofija kao temelj waldorfske pedagogije

Antropozofska pedagogija i didaktika temelje se na Steinerovim istraživanjima i promatranjima duhovne znanosti. Rudolf Steiner odgoj smatra kao sastavni dio društva, odnosno naglašava nerazdvojivu povezanost između odgoja i društva. S polazišta da svaku pedagogiju određuje slika čovjeka, antropozofska slika čovjeka, odnosno učitelja, sastoji se od slobodnog, besmrtnog i jedinstvenog pedagoškog djelovanja i poštivanja (Seitz i Hallwash, 1997). Takvo pedagoško djelovanje zahtijeva razumijevanje čovjekove sudbine u kojem je prisutno Steinerovo promišljanje o sudbini koju on objašnjava stajalištem da je tijelo određeno zakonima nasljedstva, a duša zakonom sudbine koju sama stvara. Uz sudbinu (karmu) usko se vežu pojmovi ljubavi, milosti i izbavljenja, ljubav prema čovjeku po uzoru na kršćansku bezuvjetnu ljubav. Kod tročlane podjele čovjeka na dušu, tijelo i duh, Steiner fizičkom dijelu pripisuje materijalistički svjetonazor. Drugim riječima, ono što je izgrađeno od materije i stanica oblikuje tijelo i daje mu životnu snagu. Treći dio bića je osjećajno tijelo, psihofizičko stanje tijela koje nosi bol i radost, predosjećaje, motivaciju, strast itd. Nadalje, opisuje čovjeka kao posjedovatelja vlastitog „ja“, jedinog živog bića koji prelazi granice tročlanosti na dušu, tijelo i duh. U procesu odgoja i obrazovanja učitelj ima ulogu duhovnog pomagača u razvoju djeteta, njegova zadaća je dovesti do sklada duševni i tjelesni razvoj djeteta pri čemu se razvoj bazira na individualnoj prirodi djeteta kojoj je potrebno osigurati vanjske okolnosti tako da potpomažu rad prirode. Od učitelja se očekuje spoznavanje duhovnih spoznaja kako bi uspješno mogao pridonijeti oblikovanju djetetove individualnosti, a da pritom ne narušava učenikovo „ja“. Osim o razvoju pojedinca kroz antropozofiju saznajemo informacije i o razvoju Zemlje, takozvanim kulturološkim epohama (Calgren, 1990).

Antropozofija kao znanost o duhu, tijelu i duši te međusobna povezanost navedenih pojmova unutar čovjeka i u svijetu, znanstvena je osnova waldorfske pedagogije, ali se ne spominje kao sadržaj pedagogije. U waldorfskim školama antropozofija kao duhovna znanost usađena je kao dio konstrukcije waldorfske pedagogije i odgoja te se antropozofskim učenjem obogaćuje osobni život i odgojno djelovanje waldorfskih pedagoga (Matijević, 2001; Seitz i Hallwash, 1997).

4.2.1. Temperamenti

U waldorfskoj pedagogiji temperament ima veliku ulogu kao sklop urođenih predispozicija emocionalnog doživljavanja i reagiranja. Steiner (2003) temperament opisuje kao uspostavljenu ravnotežu između onog što smo donijeli na svijet i individualnog napretka

koja se može objasniti promatranjem vanjskih reakcija kroz duhovne znanosti i unutarnjih odnosa među dijelovima. Pema njemu razlikuju se četiri temperamenta: melankolik, kolerik, sangvinik i flegmatik. Melankolik je sklon dubokom razmišljanju, iznutra je jak i u njegovom djelovanju prevladava njegovo „ja“. Kolerika karakterizira to što se brzo naljuti i lako uzbudi, ali iznutra je jak i kod njega prevladava astralno tijelo. Eterično tijelo prevladava kod sangvinika koji je iznutra slabiji, površan je i lako mu je skrenuti pažnju, a četvrti temperament je flegmatik koji je miran i lijen, iznutra slab i sklon nepokretnosti, a prevladava fizičko tijelo (Seitz i Hallwachs, 1997). Učenici prvog razreda pretežito su sangvinici, jer se vlastiti temperament stvara nakon prvog sedmogodišnjeg razdoblja. Odgojem se djetetu pomaže u odrastanju, a upravo temperamenti olakšavaju brojne putove u odgoju i poučavanju ukazujući kako na isto treba djelovati isto. Dakle, ako je dijete flegmatično potrebno mu je pružiti mir i sporost, ako je kolerično zahtijeva snagu, promjena je potrebna sangviničnom, a materijal koji potiče na razmišljanje potreban je melankoličnom djetetu. Ovim značajkama i uvjerenjima prožeta je cijela waldorfska pedagogija.

4.2.2. Sedmogodišnja razdoblja

Podjelu ljudskog života na sedmogodišnja razdoblja, Rudolf Steiner koristio je kao temelje svoje pedagogije iako ju nije on otkrio. Brojna dosadašnja istraživanja na području medicine potvrdila su podjelu na sedmogodišnje cikluse na tjelesnom planu. Stoga je u waldorfskoj pedagogiji didaktika i metodika uspostavljena kao didaktika i metodika pojedinih razvojnih faza. Na temelju promatranja čovjeka kroz intuiciju, uz sposobnost predviđanja i predosjećaja i njegova ritma, Steiner objašnjava spomenutu podjelu.

Malo dijete kao osjetilno biće koje sve oponaša i upija u okolini u kojoj se nalazi definira prvo sedmogodišnje razdoblje. Drugo sedmogodišnje razdoblje nastupa izmjenom mliječnih zuba i tada se oslobađa eterično tijelo. U ovom razdoblju djetetu se omogućuje vlastiti razvoj samostalnosti i snage na način da usvaja navike i uči putem autoriteta kojeg voli. Pojava astralnog tijela, burne tjelesne i emocionalne reakcije tijekom puberteta određuju treće sedmogodišnje razdoblje. Kod djevojčica to razdoblje nastupa pojavom prve menstruacije, a kod dječaka mutiranjem. Emocionalne promjene u ovom razdoblju značajnije su od tjelesnih promjena. Prisutna je potištenost, osjećaj nezadovoljstva samim sobom i cijelim svijetom te želja za svemoći. Prema očekivanjima u ovom razdoblju dijete bi trebalo samostalnim djelovanjem i prosuđivanjem primijeniti dosadašnje znanje. Četvrto sedmogodišnje razdoblje obilježava čovjekovo posjedovanje vlastitog „ja“. Tada se sjedinjuju duša i tijelo u skladan odnos kojim se postiže osjećaj zadovoljstva (Seitz i Hallwachs, 1997).

Nakon zadnjeg sedmogodišnjeg razdoblja posljedice uspješnog odgoja prezentiraju se u brojnim svakodnevnim životnim situacijama koje su nepredvidive. Razvoj pojedinca ne završava četvrtim sedmogodišnjim razdobljem. Naime, podjela po razdobljima od sedam godina i dalje se nastavlja i u svakom od razdoblja pojedinac se usavršava. Važna pretpostavka jest da razvijene sposobnosti kasnije ili unaprjeđuju ili nazaduju čovjeka. (Calgren, 1990).

4.3. Didaktička obilježja waldorfske škole

Temeljni cilj waldorfske pedagogije jest intelektualni razvoj djeteta koji se ostvaruje pridavanjem velike pažnje osjećajima, stvaralačkim potencijalima, volji, motivaciji i radnim navikama. Waldorfskim odgojnim i obrazovnim procesima učeniku se pomaže u procesu razvoja na način da se nastoji postići sklad i ravnoteža svih unutarnjih dijelova povezanih s osjećajima i voljom i osposobljavanjem živog mišljenja. Kada učenik prepozna i razvije svoje potencijale spreman je za budući život jer se kasnije može snaći u svim predvidljivim i nepredvidljivim situacijama koje život pred njega postavlja.

Za razliku od državnih škola, waldorfske su škole slobodne škole koje djeluju prema posebnim načelima čije planove ne propisuje država. Raznolik nastavni sadržaj u waldorfskoj školi razvija i potiče pedagošku koncepciju uspjeha za sve koji se ostvaruje umjetničkim i radnim odgojem. Nastavni plan i program waldorfske škole obilježava cjelovito razumijevanje i duboke spoznaje svijeta i čovjeka, odnosno, prisutno je izvođenje osnovne nastave po epohama, središnji pojam nastavnog procesa je ritam, naglašena je orijentacija na umjetnički i radni odgoj i obavezno je učenje dvaju stranih jezika od prvog razreda. Raznim umjetničkim aktivnostima nastoji se postići zdrava ravnoteža intelektualnog razvoja. U procesu odgoja i obrazovanja svakodnevno su prisutne aktivnosti poput crtanja, pjevanja, sviranja, glume i euritmije. Svaki učenik već od prvog razreda uči svirati blok-flautu, odnosno tijekom školovanja uvježbava sviranje barem jednog instrumenta, sudjeluje u izvođenju dramskih prizora i kazališnih predstava u kojima je često prisutna euritmija gdje se glas i glazba iskazuju pokretom. Crtanje i slikanje prožimaju svakodnevnu glavnu nastavu te učenici oblikuju vlastite bilježnice za epohu i različite materijale za nastavu. Radni odgoj odvija se u praktičnoj nastavi od prvog razreda u nastavom predmetu Ručni rad gdje učenici i učenice imaju prilike plesti, kukičati, vesti, filcati, ručno i strojno šivati. U petom razredu pojavljuje se nastavni predmet Obrti, odnosno rad u drvetu, dok se Vrtlarstvo polazi od šestog razreda.

4.3.1. Nastava po epohama i dnevni ritam

U waldorfskim školama ritam je središnji pojam organizacije odgojno-obrazovnog procesa. Drugim riječima, ritmom se pokušava organski strukturirati rad svakog dana. Dnevni ritam vidljiv je u izmjeni glavne, predmetne i praktične nastave, odnosno u izmjeni teoretskih sadržaja na početku dana u glavnoj nastavi, zatim umjetničkih sadržaja u predmetnoj te potom praktičnih nastavnih sadržaja u praktičnoj nastavi. Waldorfska pedagogija se u organizacijskom procesu vodi stajalištem kako se misaone sposobnosti kod djece najefikasnije mogu koristiti ujutro, stoga školski dan u waldorfskim školama započinje predmetima glavne nastave, odnosno predmetima u kojima su naglašeni znanje i razumijevanje, mišljenje i predočavanje. Nakon misaonih predmeta dolaze na red oni predmeti koji zahtijevaju stalno ritmično ponavljanje na pojedinim satovima: strani jezici, euritmija i tjelovježba, glazbena i likovna umjetnost i vjeronauk, gdje učenici iz mišljenja prelaze u osjećanje. Na kraju školskog dana, vlastitim se djelovanjem ostvaruje praktička nastava (Calgren, 1990). Metodika rada oslanja se na djelovanje ritma u učenju, stoga se s ritmom usklađuju dnevni zadaci i način usvajanja znanja jer takvo učenje omogućuje da se nastavni sadržaji kvalitetnije i trajnije zapamte. Tako je nastava matematike u nižim razredima sva u pokretu. Učenici računaju trčeci, plješćući, hodajući, skačući po nizu brojeva koji su ispisani na podu (Seitz i Hallwachs, 1997).

Realizacija glavne nastave ostvaruje se kroz organizaciju nastave po epohama. Sustavom rada po epohama umjesto nekoliko nastavnih predmeta kao što su povijest, zemljopis, biologija, kemija, fizika i sl., učitelji i učenici određene sadržaje iz prirodne ili društvene okoline kontinuirano proučavaju tri do četiri tjedna svaki dan u jednom blok satu koji traje 90, odnosno, u hrvatskim waldorfskim školama, 110 minuta. Navedeni blok sat predstavlja početak radnog dana, a nakon toga slijede preostala dva sata praktičnih i umjetničkih aktivnosti. Waldorfski učitelji tvrde da ovakav oblik cjelovite nastave omogućuje uspješno održavanje koncentracije i motivacije kod djece, omogućuje se temeljito proučavanje i udublјivanje u temu iz različitih perspektiva, dugoročnije i uspješnije pamćenje te potom primjena stečenih znanja.

Nastavne epohe nastavljaju se na isti predmet dva puta godišnje. Nakon nekoliko mjeseci uči se druga epoha koja je povezana s prethodno naučenim sadržajem koji se pritom ponavlja i povezuje s novim sadržajem učenja te se time rješava problem zaboravljanja nastavnog sadržaja. Prilikom proučavanja novog nastavnog sadržaja, gdje se prethodno ponavljaju neki stari nastavni sadržaji, dolazi se do višeg stupnja usvajanja, odnosno povezivanja i proširivanja prethodno usvojenih znanja. Ovakvim oblikom nastave stečena

znanja postaju trajno vlasništvo učenika koje on kasnije unapređuje i nadograđuje jer mu nastava po epohama omogućuje i daje vremena za detaljnije povezivanje sa sadržajima i samostalno prosuđivanje o njima (Kamm, 2000; Seitz i Hallwachs, 1997). Prema Eller (2007) u pripovjednom dijelu na kraju glavne nastave učitelji pričaju priče tako da pritom u obzir uzimaju različite temperamente učenika, njegujući melankolični, flegmatični, sangvinični ili kolerični temperament učenika. Prva epoha u 1. razredu posvećena je upoznavanju forme. Djeca četiri tjedna crtaju različite linije i upoznaju moguće forme koje se mogu prikazati linijom. To će poslije olakšati svladavanje tehnike pisanja slova i brojeva. U kasnijim razredima epohe se odnose na godišnja doba, klimu, astronomiju, obradu zemljišta, upoznavanje zavičaja itd. U nastavnom planu i programu osnovnih waldorfskih škola velika se pozornost pridaje sadržaju tekstova za čitanje i pripovijedanje. Sukladno onom što je djetetu potrebno za zdrav razvoj u određenoj dobi i u vezi s odgojnim potrebama djeteta, waldorfska pedagogija preporučuje ove sadržaje za pričanje i učenje po razredima: (1) bajke, (2) basne i legende, (3) odabrani dijelovi Starog zavjeta, (4) ulomci iz nordijskih priča o junacima i bogovima, (5) pripovijesti iz grčke mitologije, (6) rimska povijest, (7) otkrića starih naroda te (8) biografije poznatih ličnosti (Carlgren, 1990).

4.3.2. Euritmija

Carlgren (1990) vrijednost euritmije opisuje kao područje u školi kojim se ostvaruje jedan od osnovnih ciljeva waldorfske pedagogije. Sposobnost euritmije onima koji je prakticiraju daje novi život i nove snage te djeluje neiscrpno. Euritmija ili „vidljiv govor“ je scenska umjetnost kojom se kroz pokret izražavaju oku nevidljivi procesi u prirodi i ljudskom tijelu. Ljudsko tijelo u euritmiji postaje pokretna skulptura koju pokreću snaga glazbe i govora. U waldorfskoj školi predmet euritmije izvodi se jednom do dva puta tjedno s ciljem da se razvije sklad svih životnih funkcija u djetetu, a pritom potiče sposobnost koncentracije i pamćenja. Onima koji je prakticiraju daje sposobnost jačanja ozdravljujućih procesa u organizmu. Sa svrhom povećanja motivacije i ljubavi prema učenju, učenici redovito svoje napredovanje izlažu jedni drugima i roditeljima prilikom mjesečnih svečanosti na kojima izvode recitacijske, euritmijske i kazališne predstave.

4.3.3. Učitelj – živa riječ

U waldorfskoj školi je uz izvornu stvarnost te iskustveno učenje glavni izvor informacija živa riječ učitelja, njegovo pripovijedanje. Glavni medij kojim se prenose nastavni sadržaji predstavlja waldorfski učitelj koji predaje predmete glavne nastave od prvog do osmog razreda. Zadatak waldorfskog učitelja je da svojim komunikacijskim vještinama probudi u učenicima

zanimanje za nastavni sadržaj. Carlgren navodi: „Ma koliko tehnička pomagala i priručnici bili profinjniji, oni vrijede vrlo malo u usporedbi sa svenadvisujućim čimbenikom sposobnosti i predanja jednog čovjeka tj. učitelja“ (Carlgren, 1990, str. 52). Isto tako, Rodek (2011) smatra da se primjenom digitalnih medija u nastavi ne može automatski povećati kvaliteta obrazovanja jer ona ovisi o načinu organiziranja učenja te su u tom procesu glavni čimbenici didaktičkog trokuta – učenik, učitelj i nastavni sadržaj. U waldorfskoj pedagogiji naglasak se stavlja na odnos između učenika i njegova učitelja. Živa je riječ značajna u tolikoj mjeri da se u početnim razredima udžbenici uopće ne koriste sve do viših razreda. Prilikom izrade vlastitog usmenog izlaganja učitelj vodi brigu o specifičnostima i pojedincima u razredu, o temperamentima učenika. Prilikom izlaganja nastavnog sadržaja kojim waldorfski učitelj nastoji motivirati učenike, on dobiva povratnu informaciju - suradnju učenika s najrazličitijim stupnjevima i oblicima nadarenosti. Nastava organizirana po epohama učiteljima daje mogućnost da se u tom vremenskom periodu usredotoče samo na jedan predmet tako da se time omogućuje dublja i iscrpnija priprema za nastavu.

Još jedno od načela waldorfske pedagogije je iskustveno učenje u kojem čovjek puno bolje usvoji ono što vlastitim rukama napravi, nego što dobije gotovo. Zato učenici sami, tijekom nastavnog procesa, izrađuju svoje tzv. „bilježnice za epohe“ u koje unose sažetke pojedinih nastavnih cjelina. U waldorfskoj školi jedan učitelj, od prvog do osmog razreda, svim osnovnim predmetima. S jedne strane zato što djeca te dobi učitelja doživljavaju kao nepogrešiv autoritet, a s druge strane to omogućuje učitelju da svako pojedino dijete upozna kao individu i nastavu prilagodi prema svim njegovim posebnostima. Waldorfska pedagogija učitelju nalaže da radi na vlastitim nesavršenostima. Naime, kroz usavršavanje u odgojnom procesu ne prolaze samo učenici, već i učitelji, a pritom su učenici najveći pomagači učitelju u njegovom samoodgoju (Carlgren, 1990; Glöcker i Goebel, 1990; Nastavni plan i program za osnovnu waldorfsku školu, 1999; Seitz i Hallwachs, 1997).

4.3.4. Ocjenjivanje

Uspjeh djece u waldorfskim školama ne izražava se numeričkim ocjenama nego se ocjenjuje opisno. Učitelj na kraju školske godine u svjedodžbi detaljno opisuje što je dijete tijekom godine naučilo i postiglo, a uz stupanj usvojenosti znanja, sposobnosti i vještina, napredak te darovitost, spominje i neke slabosti i prognoze za budući rad. U hrvatskim waldorfskim školama, s obzirom da imaju samo po osam razreda, u zadnje se dvije godine postupno uvodi brojčano ocjenjivanje radi lakše prilagodbe na državni sistem brojčanog ocjenjivanja u srednjim školama.

U waldorfskim školama nema ponavljanja godine jer se polazi od pretpostavke da nema djeteta čije se sposobnosti ne mogu razviti tijekom školovanja i potom postići optimalan uspjeh. Ovakvo stajalište potkrepljuje činjenica da svaki čovjek ima svoju razvojnu dinamiku. Na primjer, ono što jedno dijete usvoji u tri mjeseca, drugo će uspjeti za godinu dana, no do kraja školovanja razvit će sve što je potrebno za život, a čak u nekom trenutku možda će i preći one koji su brže krenuli. U waldorfskim školama nema selekcije po uspjehu već je naglasak stavljen na otkrivanje i razvijanje nadarenosti svakog učenika (Carlgren, 1991; Seitz i Hallwachs, 1997).

4.3.5. Roditelji i učitelji

Matijević (2001) smatra da je nezamislivo ostvarenje ciljeva waldorfske pedagogije bez uske suradnje roditelja i učitelja. Naime, suradnja s roditeljima navodi se kao jedan od najvažnijih elemenata waldorfske pedagogije gdje roditelji aktivno sudjeluju u odgojnom i obrazovnom procesu kojem je cilj zdrav i siguran razvoj djeteta. Uska suradnja odvija se brojnim razgovorima s učiteljima, zajedničkim stručnim predavanjima i tečajevima za roditelje i učitelje, pomoć roditelja u organizaciji škole, organizacije zajedničkih proslava i ekskurzije, radne akcije roditelja i učitelja u uređenju školske zgrade, sudjelovanje roditelja u organiziranju upravljanja školom, posjećivanje roditeljskog doma od strane učitelja. Tijesna partnerska suradnja roditelja i škole razvija u djetetu ljubav prema školi i potiče učenika da doživljava školu kao drugi dom.

4.4. Upotreba i uloga medija u waldorfskoj pedagogiji

Rudolf Steiner tvrdio je da bi se ljudi trebali koristiti samo onim stvarima čije karakteristike i djelovanje mogu barem djelomično objasniti. U waldorfskoj pedagogiji naglasak se stavlja na osposobljavanje osjetila. Učenici nastavni sadržaj primaju preko što više osjetila. Prema Steineru to su: ja-osjetilo, osjetilo vida, osjetilo ukusa, osjetilo mirisa, osjetilo ravnoteže, osjetilo za toplinu, osjetilo vida, osjetilo života i osjetilo opipa (Seitz i Hallwachs, 1997; Shams-Zandjani, 2002). Prema Steineru učinci izravne stvarnosti pozitivno djeluju na njegovanje, razvoj i osposobljavanje navedenih osjetila. Seitz i Hallwach (1997) tvrde da se u procesu suočavanja djece s prividnim osjetilnim dojmovima javlja nesaglediv unutarnji sukob jer djeca nemaju razvijenu sposobnost virtualne predodžbe, već sve ono što je oku vidljivo smatraju realnošću. Nadalje, dodaju kako je stjecanje znanja i vještina kroz kvalitetno i izravno osjetilno učenje važno odgojno sredstvo waldorfske pedagogije jer se time razvija realna slika učenika o samome sebi i o svijetu koji ga okružuje. Iz navedenih se razloga waldorfski pedagozi protive preranom korištenju medija kod djece, ističu preslabu

simulaciju osjetila, a potom i slabiji razvoj cjelokupne senzoričke integracije prilikom njihova korištenja (Schneider i sur., 2002). Nadalje, antropozofska kritika medija naglašava problem nekritičkog korištenja medija, odnosno nesvjesnog primanja njihovih poruka kao posljedicu korištenja medija. Medije smatra štetnima za djecu mlađe dobi jer ona nemaju razvijeno vlastito kritičko mišljenje (Seitz i Hallwachs, 1997). Stoga se i roditelji djece prilikom upisivanja djeteta u waldorfsku školu obvezuju kako će djetetu kod kuće omogućiti okolinu autentične stvarnosti u kojoj djeca neće imati pristup digitalnim medijima kako bi učenikov razvoj bio što skladniji i potpuniji.

U waldorfskim školama mediji se gotovo ne koriste iako živimo u suvremenom digitalnom dobu. Prilikom usvajanja nastavnih sadržaja u waldorfskim školama udžbenik se ne koristi kao nastavno sredstvo, već učenici sami izrađuju vlastite udžbenike - bilježnice za epohu. Orijentacija je na iskustvenoj nastavi gdje učenici uče sami, otkrivajući zakonitosti i pravila vezana za određenu temu čime se potiče razvoj mišljenja i trajnog pamćenja. Nadalje, iskustveno učenje prisutno je od najranije dobi, a u velikoj se mjeri kroz glazbu pridonosi razvoju učenikovih sposobnosti. Cijela pedagogija prožeta je učenjem glavom, srcem i rukama kojim se ostvaruje cjelokupan razvoj učenika jer kroz takav način odgoja i obrazovanja učenici stječu iskustva iz raznih životnih područja i usvajaju potrebu za cjeloživotno učenje. Iako se mediji ne upotrebljavaju u waldorfskim školama, jedan od ciljeva waldorfskog obrazovanja jest i razvoj medijskih kompetencija kako bi učenika pripremili za život. Prema Mandarić (2012) waldorfska se škola razvojem i stjecanjem medijskih kompetencija uspješno bori protiv zlouporabe i manipulacije medija. Iako se u waldorfskoj osnovnoj školi učenici ne koriste računalom ili internetom, točnije mediji se uopće ne koriste, u nastavi kod mlađih dobih skupina, Hübner (2011) navodi da se u završnim razredima mnogih waldorfskih škola tijekom predavanja kao nastavna sredstva koriste internet i računalo. Učenici waldorfskih škola medije počinju koristiti nakon puberteta, između dvanaeste i četrnaeste godine kada mogu svjesno i odgovorno donositi vlastite odluke. Naime, do te dobi učenici su već razvili vlastitu sposobnost prosuđivanja i vlastiti sustav vrijednosti. Pritom je završen proces razvijanja osjetilnog opažanja te su tijelo, duša i osobnost učenika toliko razvijeni da su učenici spremni za samostalnu uporabu medija (Hübner, 2011; Schneider i sur., 2002; Seitz i Hallwachs, 1997).

5. DIGITALNI MEDIJI U UČENJU I POUČAVANJU

5.1. Značaj digitalnih medija u učenju i poučavanju

Suvremeno digitalno doba prožeto je ubrzanim tehničko-tehnološkim razvojem kojim dolazi do brojnih promjena u društvu pa tako i u obrazovanju. S tehnološkim dostignućima i digitalnim medijima u 21. stoljeću informacijska i komunikacijska tehnologija (ICT) postala je sastavni dio svakodnevnog života zbog čega se u području pedagogije pojavljuje nova znanstvena disciplina, medijska pedagogija. Nastala je zbog posljedica naglog razvitka digitalnih medija koji utječu na razvoj odgojnih znanosti i obrazovanih tehnologija (Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009). Jedan od najvažnijih ciljeva medijske pedagogije jest razviti odgovarajuće kompetencije kako bi se onemogućila manipulacija medija (Tolić, 2009). Brojni autori (Mandarić, 2012; Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009; Rodek, 2011) slažu se da je nužna potreba uvođenja medijskog odgoja u škole s ciljem prevencije ili ublažavanja mogućih negativnih utjecaja koje mediji mogu imati, odnosno osposobljavanja učenika za samostalnu uporabu medija i razvijanje kritičkog promišljanja o njegovom sadržaju. Pod pojmom medijska kompetencija, Pöttinger i sur. (2004, prema Tolić, 2009) označavaju "sposobnost kretanja po svijetu medija na kritički, reflektivan i nezavisan način, s osjećajem za odgovornost, koristeći medije kao sredstvo za nezavisno i kreativno izražavanje". U školama se medijima pridaje velika važnost. Obzirom da su mediji postali dio svakodnevice njihova prisutnost se podrazumijeva i u procesima odgoja, obrazovanja te socijalizacije mladih. Učenici novog doba (21. stoljeća), tzv. „digitalni urođenici“, razlikuju se od prijašnjih generacija po razvijenoj digitalnoj kompetenciji jer su rođeni u suvremenom medijskom okruženju. Rončević (2011) naglašava da njihove potrebe nadilaze razinu tradicionalne nastave koja se temelji na pamćenju velike količine mehaničkih informacija. Rodek (2007) navodi kako se u području didaktike i metodike više ne razmatra je li potrebno medije primjenjivati u učenju i nastavi, već na koji način i s kojim metodama koristiti medije kako bi se što uspješnije ostvario cilj učenja. Iako logika nosi pretpostavku kako suvremeni mediji osuvremenjuju nastavu, mediji i dalje mogu nastavu učiniti staromodnom, odnosno usmjerenom na učitelja. U procesu učenja, stjecanja znanja i vještina, odnosno u nastavi, mogu se primijeniti svi mediji, ali djelotvornost njihove primjene ovisi o većem broju faktora, a sam medij je samo jedan od čimbenika u didaktičkom aranžmanu (Rodek, 2007). Učiteljima suvremenog digitalnog doba pružaju se brojna nastavna sredstva i pomagala kojima se prenose i primaju informacije. S obzirom da današnji učenici, tzv. pripadnicima net-generacije, zahtijevaju obrazovnu sredinu koja je u skladu s postmodernim društvenim

okruženjem, učitelji moraju imati razvijene medijske kompetencije (Matijević, 2013). Stoga, da bi se ostvarila poboljšana i kvalitetna nastava suvremenog doba, prilikom primjene digitalnih medija u obrazovnom procesu provode se pedagoška utemeljenja koja su u skladu sa suvremenim didaktičkim teorijama i konstruktivističkim načelima procesa učenja. Provedba odgoja i obrazovanja danas temelji se na osuvremenjivanju nastave primjenom tehnoloških dostignuća poput računala, interneta, pametnih ploča, pametnih telefona itd.

Stjecanje znanja, vještina i sposobnosti u izravnoj stvarnosti, odnosno iskustvenim učenjem, smatra se najučinkovitijim načinom usvajanja nastavnih sadržaja. Nažalost, iako uz mnoge prednosti stjecanja znanja i vještina u izravnoj stvarnosti, ovakav oblik učenja često nije moguće ostvariti zbog financijskih, vremenskih, organizacijskih, sigurnosnih i drugih razloga. Stoga se u nastavi češće koriste izvori znanja koji su didaktički oblikovani i razna sredstva koja omogućuju komunikaciju (Bognar i Matijević, 2005). Pozitivne posljedice primjene medija u nastavi su jednostavnije, brže, lakše, praktičnije, ekonomičnije, učinkovitije i objektivnije učenje (Matijević i Radovanović, 2011). Prilikom odabira određenog medija, da se postigne eventualno bolje svladavanje nastavnog sadržaja, moraju se uzeti u obzir čimbenici poput količine i vrste dostupnih medija, odnosno financijski čimbenik, mjesto odvijanja obrazovnog procesa kao i broj subjekata te njihova prethodna iskustva, predznanje i motivacija učenika, priroda sadržaja i aktivnosti te najvažniji čimbenik - ciljevi koje treba ostvariti (Matijević, 2013; Rodek, 2007).

Prilikom sustavne podjele medija jedna od najčešće korištenih je ona s obzirom na izvor informacija pa razlikujemo personalne i apersonalne medije. U personalne medije ubraja se učitelj, nastavnik ili neki drugi poučavatelj, dok se neživi izvori znanja, odnosno informacija, u vidu različitih pomagala i tehničkih uređaja smatraju apersonalnim medijima. Nepersonalni ili apersonalni mediji služe kao prenositelji informacija i označavaju nastavno pomagalo, dok se medije koji su nositelji informacija smatra nastavnim sredstvom (Matijević i Radovanović, 2011; Rončević, 2011).

Termini *multimedij* i *multimedijalnost* pojavljuju se primjenom medija u obrazovanju. Multimedij(a) predstavlja didaktički oblikovan integrirani medij u kojem su kombinirani tekst, zvuk, fotografija, animacija i filmski zapis koji može biti dostupan na DVD-u ili putem interneta, dok termin *multimedijalnost* čini više pojedinačnih medija koji djeluju istodobno i međusobno se nadopunjuju i obogaćuju u djelovanju, (Doutlik, 2015; Matijević i Radovanović, 2011). Pod pojmom *multimedijalnost*, Sacher (2000, prema Rodek, 2007) podrazumijeva komunikacijske forme koje su medijski podržavane. Osim interaktivnog

softwarea za učenje, autor ubraja i hipertekst, videokonferencije, interaktivnu satelitsku televiziju te online – biblioteke i banke podataka.

5.2. Pozitivne i negativne strane medija (u kontekstu obrazovanja)

Postoje potpuno različita mišljenja o upotrebi medija kod djece. Mnogi autori (Rončević, 2011; Schneider, Kivelitz i Mahs, 2002; Shams-Zandjani, 2002) nabrajaju brojne neizbježne negativne posljedice koje podrazumijevaju mediji, a neke od njih su: tehničko zračenje, loš utjecaj na tjelesni razvoj (moguće stradavanje vida, iskrivljenje kičme, pasivnost tijela, atrofija mišića, oslabljenje kondicije organizma), izloženost velikoj količini nasilja putem medija, opasnost od *cyber bullyinga*, „iskrivljenje“ spoznajnih percepcija, slabija koncentracija i pozornost, potiskivanje i nerazvijanje mašte, osjetilna deprivacija, oštećen razvoj govornih vještina, gubitak osjećaja za vrijeme, ometanje, upravljanje ili onemogućavanje razvijanja osjetilnog opažanja te posljedična nesposobnost igranja, gubitak sposobnosti imitiranja, ometanje razvoja ruku i manjak taktilnih iskustva zbog jednostavnih i malih repetitivnih pokreta koji se koriste, izolacija pojedinca, razaranje obiteljskog života i dr. "Mladi sve više postaju robovima masovnih komunikacija, ovisnici o internetu (blogovima, video-igramama), a socijalna potištenost i izoliranost pojedinca je sveprisutna" (Miliša, 2007, str. 45). S druge strane, Rončević (2011) kao pozitivne posljedice koje multimediji imaju na učenike ističe poticanje misaonih procesa, hipotetičkog i asocijativnog mišljenja, intuicije, koordinacije pokreta, fine motorike te emocija. Prema, Nadrljanski, Nadrljanski i Bilić (2007) obrazovanje je pomoću modernih interaktivnih medija kvalitetnije u odnosu na klasične metode obrazovanja. Nadalje, ovi autori navode kako budućnost obrazovnih sustava leži u autodidaktici, a značajnu ulogu u razvoju sposobnosti za samoučenje ima *e-learning*.

5.3. Nova kultura učenja i novi oblici učenja

Suvremenim digitalnim dobom, prožetim intenzivnim promjenama u društvu u području obrazovanja, potaknuta su promišljanja o novoj kulturi učenja. Iako Hübner (2011) daje opasku kako stavovi o tehnološkim reformama u školstvu potječu još od 17. stoljeća, odnosno od početka upotrebe školskih udžbenika iznova se sa svakim novim tehničkim izumom javlja potreba za reformama u školstvu. Dodaje kako je 20. stoljeće završilo kao stoljeće velikih tehnoloških inovacija koje su u školstvu neupitno prisutne, no upitno je u kojoj mjeri su adekvatno primjenjivane u smjeru kvalitetnije nastave. Pojavljuje se potreba za reorganizacijom tradicionalne kulture učenja u *novu kulturu učenja* koja je više usklađena s izmijenjenim potrebama novog društva. Botkin i sur. (1979, prema Rodek 2011) ističu bitne promjene koje donosi nova kultura učenja. Uloga učitelja kao predavača iz tradicionalne

nastave, odnosno vođeno učenje, zamjenjuje se ulogom učitelja kao organizatora i suradnika u samostalnom učenju. U suvremenim didaktičkim teorijama, odnosno strategijama učenja i psihološkim teorijama učenja nastava usmjerena na učenika objašnjava se konstruktivizmom. *Konstruktivističko učenje* temelj je nastave usmjerene na učenika, a Babić (2007) konstruktivizam smatra održivom relativističkom epistemologijskom paradigmatom koja pruža drugačiji način djelovanja od tradicionalne, objektivne, realistične epistemologijske paradigme. Kognitivne i mentalne aktivnosti učenika te samoefikasnost učenika osnovne su odrednice konstruktivističkog učenja pri čemu učenik temeljem prethodno stečenih znanja, iskustva vjerovanja i pogleda na svijet vlastitom individualnom konstrukcijom stvara verziju znanja (Babić, 2007; Palekčić, 2002; Yilmaz, 2008). Promjene koje Rodek (2011) ubraja u nove kulture učenja su: „umjesto nastavnika u središte se postavlja učenik, umjesto adaptacije naglašava se značenje participacije, na formalne načine učenja nadograđuju se informalni, odgovornost se sa institucije delegira na subjekta koji uči, ne govori se više o strukovnim kvalifikacijama, već o stjecanju i razvitku kompetencija, umjesto vanjskog upravljanja učenjem u prvi plan se postavlja samoorganizacija u učenju“ (Rodek, 2011, str. 15). Primjenom nove kulture učenja nastoji se tehnološki suvremenije i naprednije društvo preoblikovati iz dosadašnjeg društva koje poučava, u društvo koje se temelji na „učenju učenja“ (Heuer, 2001).

Prisutnost digitalnih medija u obrazovanju svojim širokim mogućnostima i prednostima poput samoorganizacije u učenju, umrežavanja, odnosno, umrežene interakcije „licem u lice“ u konstruktivističkom smislu mogu utjecati na organizaciju procesa učenja i time dati svoj doprinos u stvaranju nove kulture učenja u kojoj posebno dolazi do izražaja samostalna, individualna konstrukcija znanja, vlastita odgovornost u tom procesu te kvalitetna suradnja s drugima. Matasić i Dumić (2012) također dodaju kako multimedijske tehnologije, od videozaslona i izravne razmjene poruka do pravodobne naobrazbe uz pomoć ručnih računala i tzv. pametnih telefona (engl. *smartphones*), omogućavaju nov pristup nastavnim sadržajima koje mogu učenje učiniti neznatno raznovrsnijim i boljim. Znanje stečeno usvajanjem gotovih sadržaja kasnije se koristi za rješavanje već poznatih problema i situacija. Takvo učenje čini vrstu učenja usmjerenu k nekom postojećem sustavu radi njegova trajnog održavanja. Botkin i sur. (1979, prema Rodek, 2011) naglašavaju kako u suvremenom inovativnom društvu ovakva vrsta učenja služi za održavanje ravnoteže u okolini poučavanja, ali uz njega kompleksna suvremena okolina poučavanja praćena mnogim promjenama i diskontinuitetom zahtjeva inovativno i anticipacijsko učenje koje karakterizira reorganizacija, redefinicija i transformacija. Schüssler (2004, prema Rodek, 2011) navodi kako se pod pojmom *novi oblici*

učenja ubrajaju ona sredstva i postupci koji se koriste u procesu učenja, a njihovom primjenom metodički se unapređuje i omogućuje proces usvajanja znanja i razvoja kompetencija pri čemu se uvažavaju sve učenikove sposobnosti. Primjenom novih oblika učenja na kognitivno, afektivno i psihomotorno područje koje je važno za cjelokupan razvoj ostvaruje se djelotvoran utjecaj na aktivnost, motivaciju i interes za učenje te samostalnost učenika, ali i suradnju s drugima. Stvara se kvalitetnije ozračje procesa poučavanja i učenja te se razvijaju navike cjeloživotnog učenja koje će učenike pratiti kroz daljnje školovanje, ali i na radnim mjestima.

5.4. Nova okolina učenja i promijenjena uloga nastavnika

Učenje je proces koji se ostvaruje primjenom mnogih didaktičkih zahtjeva, a nova okolina učenja rezultirala je novim didaktičkim zahtjevima koji se stavljaju pred nastavnika jer se promijenjena uloga nastavnika usko veže na stvaranje i didaktičko oblikovanje adekvatne okoline za učenje (engl. *learning environment*, njem. *Lernumgebung*) (Rodek, 2011). Prenašanje nastavnih sadržaja više nije jedina nastavnikova zadaća, već glavna uloga nastavnika postaje pomoći učeniku u konstruiranju znanja, učitelj ima zadatak animirati i savjetovati učenike vodeći brigu o kompleksnim uvjetima učenja. Nastavnikova uloga prije svega je usredotočena na pomoć i suradnju u procesu učenja, odnosno samoučenja. Odnosno, „nastavnikova uloga posebno dolazi do izražaja u stvaranju i didaktičkom dizajniranju poticajne okoline za učenje, u poticanju razvitka metakognitivnih sposobnosti kod učenika, u njegovanju kulture dijaloga i komunikacije, te pomaže učeniku u konstrukciji njegova znanja“ (Rodek, 2011, str. 19). Prilikom odabira nastavnih strategija upotrebom multimedija, nastavnik bi trebao omogućiti uvjete za razvoj svih aktivnih i potencijalnih sposobnosti učenika, pri čemu Rončević (2011) naglašava važnost cjeloživotnog usavršavanja učitelja u didaktičko-metodičkom i tehničko-tehnološkom području zbog naglog razvoja novih oblika multimedija koji se primjenjuju u odgojno – obrazovnom procesu. Okolina učenja je termin kojim se zajednički nazivaju svi vanjski uvjeti, poput materijala i zadataka učenja i njihovog didaktičkog oblikovanja i medija koji utječu na trajne promjene u ljudskom ponašanju izazvane iskustvom ili vježbom. Kvalitetna okolina potiče motivaciju za učenje te omogućuje uspješan tijek učenja i vrednovanje postignutog učenja. Drugim riječima, trebala bi unaprijediti samostalan rad učenika s težnjom na iskustveno učenje gdje se uči radeći i prolazeći kroz različite životne situacije, a kad je riječ o suradničkom učenju, trebala bi poticati one procese koji su u funkciji razvoja suradnje i komunikacije. Potrebno je izazvati kod djece zainteresiranost i želju za novim postignućima i samostalnim istraživačkim radom.

Uloga nastavnika je da zajedno s djecom bude kreator i istraživač. Tako na primjer u problemskoj nastavi u kojoj se razvija stvaralačko mišljenje i stvaralačke sposobnosti učenika primjenom identificiranja, definiranja i rješavanja problema, uz odsutnost reprodukcija, jer bi nastava trebala biti usmjerena na konstrukciju znanja i razvoj sposobnosti, značajnu ulogu imaju digitalni mediji koji nalaze različite načine primjene u nastavi. Moguća je primjena digitalnih medija na različite načine: primjena nastavnih programa za učenje i vježbe, korištenje baza podataka za jednostavan i brz način pronalaska informacija, potom alata i raznih igara za učenje, pokusa i simulacija do kompleksnih komunikacijskih i kooperacijskih okruženja poput učenja na daljinu, odnosno e-learninga (Nadrljanski, Nadrljanski i Bilić, 2007).

5.5. Prikaz nekih dosadašnjih istraživanja: mediji u učenju i poučavanju

Rončević (2011) je provela istraživanje na uzorku 1495 ispitanika, od kojih je 126 učitelja razredne nastave i 1369 učenika njihovih razrednih odjela iz po jedne osnovne škole iz svake županije Republike Hrvatske. Cilj istraživanja bio je ponuditi različite mogućnosti uporabe multimedijских strategija u nastavnom radu, a od mjernih instrumenata upotrebljena je pisana dokumentacija i ankete za učitelje i učenike. Rezultati istraživanja pokazali su da suvremeni, razvojni pristup i način razmišljanja ima 57,1 % učitelja jer im je cilj nastave utjecanje na razvojne promjene učenika što predstavlja poželjan epistemološki stav, dok 36,5 % učitelja za cilj nastavnog rada s učenicima ima realizaciju Nastavnog plana i programa, a takvi stavovi sadržajni su tradicionalnom pristupu nastavi. S obzirom na cilj uporabe multimedija u nastavi, približno je jedna četvrtina ispitanih učitelja (23%) usmjerena na učenike i smatra da je cilj utjecati na razvojne promjene učenika, poticati učenikovu radoznalost, pomoći učeniku da shvati svrhu učenja te da djeci na lakši i suvremeniji način omogućite stjecanje znanja i primjenu naučenoga. Ostali učitelji vide cilj uporabe multimedija u stvaranju dinamike i zanimljivosti nastave, u demonstraciji suvremenih nastavnih sredstva i pomagala te obogaćivanju učionice izvorima znanja, čime fokus s učenika skreću na druge elemente nastavnih strategija. Velika većina ispitanih učitelja (91,3%) ima pozitivan stav prema uporabi multimedija u nastavi. Istraživanjem je također utvrđeno da postoji veza između ishoda učenika i epistemoloških stavova učitelja o značaju multimedija. Rončević navodi da pozitivan stav učitelja o multimedijama utječe na činjenicu da većina učenika voli učiti. Zaključak ovog istraživanja navodi da su učitelji uočili potrebu za dodatnim edukacijama u području multimedija.

Mlinarević, Stanić i Zadavec (2015) proveli su istraživanje na području Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije, a uzorak istraživanja činio je 421 učenik

osnovnih i srednjih škola s ciljem analize informacijske i medijske pismenosti učenika u odgojno-obrazovnom procesu, odnosno utvrđivanja koliko su učenici upoznati s informacijskom i medijskom pismenošću u odgojno-obrazovnom sustavu. Rezultati upućuju na upoznatost korisnika školskih knjižnica s pojmom informacijske pismenosti koji svoja znanja i kompetencije primjene informacijske pismenosti procjenjuju iznadprosječno, dok korištenje IKT-a za uspješnije svladavanje nastavnih sadržaja procjenjuju prosječno. Rezultati potvrđuju da je u odgojno-obrazovnom sustavu nužno nastaviti provoditi poučavanje informacijskoj i medijskoj pismenosti kako bi korisnici školske knjižnice što ranije osvijestili ideju cjeloživotnoga učenja i mogli se što ranije osposobiti za njegovo provođenje. Autorice kao konačni zaključak navode da s obzirom kako je odgojno-obrazovni sustav tijekom posljednjih godina evoluirao od učenja usmjerenog na sadržaj poučavanja do onog usmjerenog na učenika te na učenje kroz pristup informacijama od osoba koje prenose znanje, ali i iz informacijskih izvora - potrebno je prepoznati nužnost poučavanja učenika kako postati učinkoviti korisnik informacije bez obzira na oblik u kojem je tražena. Ujedno se uočava potreba za većom informacijskom i medijskom pismenošću učitelja, nastavnika i stručnih suradnika knjižničara kako bi razine njihovih kompetencija pridonijele učinkovitijem nastavnom procesu usmjerenom na učenika.

U istraživanju koje su provele Vukić i Youens (2015) na učenicima šestih razreda osnovne škole dobiveni rezultati pokazuju kako učenici nemaju razvijene temeljne medijske kompetencije koje se odnose na televiziju, koriste je uglavnom za zabavu, a televizijski programi koje prate neprimjereni su njihovoj dobi. Nastavnici, svjesni važnosti sustavnog uvođenja sadržaja medijskog odgoja u osnovne škole, spremni su unijeti promjene.

Istraživanje Andevski, Vidaković i Arsenijević (2014) provedeno je u okviru projekta *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promjene* (koji je realiziran uz financijsku podršku Ministarstva za znanost i tehnološki razvoj Republike Srbije za period 2011. – 2014. godine). Uzorak istraživanja činilo je 175 učenika i 32 nastavnika srednjih škola u Novom Sadu. Istraživanje je provedeno u dvije razine: učenici i nastavnici bili su najprije ispitani u pisanoj formi (anketa), a potom su provedeni i neposredni razgovori (intervjui). Istraživanjem je ispitano koliko su mediji prisutni i uključeni u svakodnevni život mladih. Rezultati pokazuju da većina učenika ima svoj kompjuter (69,9%); dok 88,7% učenika ima pristup internetu kod kuće. Većina koristi internet nekoliko puta tjedno (45,6%), čak 27,3% dnevno, a samo 8% ne koristi internet kod kuće. Učenici aktivno koriste mogućnosti Web 2.0 tehnologije, 80,1% njih internet koristi za surfanje i 45% za komunikaciju i razmjenu audio datoteka sa svojim prijateljima. Većina nastavnika, koji su

sudjelovali u istraživanju, ima pozitivan stav prema upotrebi medija u nastavi: 38,4% se potpuno slažu da ta sredstva veoma dobro dopunjuju tradicionalnu nastavu; 49,9% se također slaže; preostalih 11,7% ispitanika ima podijeljeno mišljenje. Također, kod nastavnika je prisutan pozitivan stav o korištenju Web 2.0 tehnologije u nastavi: 75,1% nastavnika ocijenili su pozitivnim korištenje Web 2.0 i još 16% nastavnika se slaže „djelomično“. Korištenje Web 2.0 tehnologije, 77,7% nastavnika smatra pogodnim za učenike između 15 i 18 godina, dok se 11,1% nastavnika jasno izjašnjava protiv. Učenici imaju osjećaj da primjena Web 2.0 na nastavi utječe na povećanje znanja o samoj upotrebi računala i interneta (77,2%), a zatim i da vodi stjecanju novih vještina i općih znanja (66,7%). Oko 58% mladih izjavilo je da su naučili mnogo o novim medijima. Istraživanje je pokazalo da većina učenika misli da se na internetu mogu pronaći zanimljive informacije (64,4%), ali su uvjereni kako na internetu treba biti oprezan (55,7%). 21,8% učenika na internetu se susrelo s osjetljivim sadržajima poput pornografije, nagradnih igara, oklada, sumnjivih on-line prodaja, video igrica s puno nasilja, kockanja, psovki, droga i anonimnih proxy servera. Upotrebom interneta na nastavi učenici se predanije fokusiraju na određene zadatke (34,8%) umjesto besciljnog surfanja internetom (16,9%). Kao zaključak istraživanja autori ističu kako mladi, koji se u svom neposrednom socijalnom okruženju koriste novim medijima, korištenje interneta ocjenjuju pozitivnim i važnim za budućnost te shodno tome posebno je značajno ispitivanje uloge interneta u procesu učenja. Učenje uz pomoć interneta prihvaća se kao posebna vrijednost u formalnom i neformalnom kontekstu učenja, dok u procesu obrazovanja omogućuje napredovanje u sasvim novoj dimenziji.

U istraživanju kojeg su proveli Nikodem, Kudek Mirošević i Bunjevac Nikodem (2014) na učenicima od petog do osmog razreda jedne osnovne škole u Zagrebu, dobiveni su rezultati koji pokazuju da većina ispitanih učenika (73,2%) u dobi od jedanaest do četrnaest godina pristupa internetu računalom kod kuće i to čini svakodnevno, jednom ili više puta (67,7%). U prosjeku provedu oko dva sata dnevno na internetu, a koriste ga uglavnom danju (76,1%). Većina učenika (58,8%) navodi da njihovi roditelji kontroliraju koliko koriste internet, a trećina ih navodi da imaju dogovor s roditeljima koliko smiju biti na internetu i da ga se uglavnom pridržavaju. Petina ispitanih učenika navodi da njihovi roditelji ne kontroliraju koliko koriste internet, a 43,4% ih oko toga nema dogovor s roditeljima. Kada su na internetu uglavnom koriste *Facebook* ili neku drugu društvenu mrežu za dopisivanje s prijateljima (69,1%), koriste internet „za svoju zabavu“ (52,9%) ili igraju računalne igre (50,0%), a trećina ih koristi internet za školu ili u svrhu učenja.

Hutinski i Aurer (2009) proveli su istraživanje na studentima Fakulteta organizacije i informatike Sveučilišta u Zagrebu koji su polazili kolegij Informatika i sudjelovali u realizaciji projekta razvoja sustava upravljanja učenjem (*Learning Management System* (LMS)) kao dijela „EUROLEARN E! 2963“ projekta u suradnji s IT centrom Zagreb. Iznosi se primjer korištenja informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT-a) u obrazovanju. Provedeno je istraživanje načina korištenja informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT-a) u nastavi u uvjetima provedbe Bolonjskog procesa nakon uvođenja LMS-a i prvih iskustava. Model LMS-a koncipiran je tako da omogućuje pristup do pojedinih jedinica sadržaja i sadržaja za postizanje potrebnih bodova za napredovanje kroz sadržaj, nadzor uspješnosti studenata, procjenu dostignutog znanja i vještina i zbrajanje rezultata korištenja sustava i sve oblike komunikacije između nastavnika i profesora, uključujući forum. Opća ocjena uspješnosti provođenja nastave kombinacijom predavanja u većim grupama i individualizacijom rada primjenom LMS-a može se smatrati pozitivnom. Pokazalo se da su studenti u godini u kojoj je provedeno istraživanje postigli oko 10% bolju prolaznost na završnim ispitima nego kod klasičnog oblika nastave i provjere. Ispitanici su pozitivno ocijenili motivirajući aspekt takvog oblika obrazovanja. Više od 60% ispitanika je izjavilo da im se time dosta ili mnogo pomoglo u savladavanju i dopuni nastavnih sadržaja kao i u pripremama za konačnu provjeru. Isto je tako njih 42,15% upozorilo da bi sadržaje, s pedagoškog stajališta, trebalo prilagoditi takvom obliku učenja. Autori naglašavaju važnost odabira LMS na način da bude korisnički prihvatljiv te da je sadržaj koji se stavlja u LMS potrebno stalno nadograđivati, promjenama i inovacijama u sadržaju, metodologiji, ali i povećavati komunikacijsku efikasnost te prilagodljivost sadržaja različitim strategijama učenja. Autori naglašavaju kako je za implementaciju ovakvog koncepta obrazovanja, osim promjena metodike i stvaranja tehnoloških uvjeta, potrebna motivacija studenata te nastavnika. Iznose kako je bitan segment uspješne funkcionalnosti cijelog sustava izgradnja sustava provjere znanja i to od samoprovjere do konačne provjere svake obrazovne cjeline. Također, da bi se postigla što bolja efikasnost učenja treba koristiti sva sredstva poticajna rada i napredovanja studenata te je za svaku obrazovnu cjelinu potrebno izraditi i jasno definirati ishode učenja kako bi studentu bilo jasno što se od njega očekuje. Nadalje, prema ishodima učenja potrebno je predvidjeti i načine provjere znanja jer oni potiču na različite strategije učenja i istovremeno treba kontinuirano pratiti rezultate tog relativno automatiziranog procesa kroz LMS.

6. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanja u području odgoja i obrazovanja prati i kvalitativni i kvantitativni pristup. Koristi se velik broj istraživačkih pristupa i metoda koje uključuju i povezuju oba pristupa (Cohen, Manion i Morrison, 2007; Hatch, 2002; Hichcock i Hughes, 2003; Mužić, 1999). O paradigmama su se kroz povijest vodile brojne rasprave, ponekad se izrazito naglašavalo i zahtijevalo izbjegavanje pristranosti samo jedne strane te se tražilo ostvarivanje sinteza tih paradigmi prema zakonitostima i specifičnostima istraživane problematike. Merton i Kandall (1946, prema Mužić, 1999) navode kako znanstvenici u području društvenih znanosti prestaju koristiti strog odabir između kvalitativnih i kvantitativnih podataka, točnije, veće zanimanje pridaju njihovoj kombinaciji jer ona koristi najznačajnija obilježja obje vrste podataka. Problem se javlja kada treba odrediti u kojem trenutku je bolje prihvatiti jedan, a u kojem drugi pristup.

U ovom je radu, uzimajući u obzir specifičnosti istraživane problematike i cilj istraživanja, primjenjivan kvalitativni pristup istraživanja. Smatra se primjerenim prihvatiti kvalitativni pristup zbog problematike istraživanja u kojoj se ispituje odnos između škole i društva. Ispituje se metodološka posljedica ontološkog i epistemološkog određenja koji uključuje *razumijevanje* društvene stvarnosti (sveprisutnost digitalnih medija) od strane sudionika (učitelja) (Cohen, Manion i Morrison, 2007; Mužić, 1999). Cilj kvalitativnog pristupa jest, primjenjujući različite metode i vodeći računa o pojedinostima, istražiti ispitanikovo pojedinačno opažanje, razumijevanje i poimanje zbivanja u okolini. Karakteristika kvalitativnog pristupa jest nereduciranje podataka na numeričku formu nego dublje i temeljitije ući u istraživanu problematiku generirajući što veći broj ideja i spoznaja, pri čemu je središnji interes na interpretacijama i perspektivama sudionika istraživanja. Istraživanja ovog tipa temelje se na malom broju ispitanika koji imaju svojstva i karakteristike važne za temu istraživanja (Midgley, 2004).

Creswell (2007) navodi pet pristupa kvalitativnih istraživanja: 1) narativna, 2) fenomenološka, 3) utemeljena teorija, 4) etnografska i 5) studije slučaja. Prilikom navedenih pristupa primjenjuje se širok spektar metoda prikupljanja i analiza podataka te one nisu definirane po kategorijama za svaki pristup pojedinačno. Denzin i Lincolnova (2005) objašnjavaju kako se složena priroda kvalitativne metodologije može označiti kao umijeće svega („bricolage“). Kvalitativni istraživač („bricoleur“) djeluje prema osnovnom principu da niti jedna metoda ne daje gotova rješenja, već daje djelomičan doprinos u pronalaženju odgovora za ranije definirani problem i indirektno vodi njegovu rješavanju. Stoga je ovo

istraživanje definirano kao konstrukcija utemeljene teorije (eng. *grounded theory*) (Glaser i Strauss, 2006) i studije slučaja (eng. *case study*).

Studija slučaja je kvalitativna istraživačka metoda kojom se dubinski analiziraju svi važni aspekti jedne pojave ili situacije, a jedinica proučavanja može biti pojedinac, grupa, organizacija, lokalna zajednica, cijela kultura, odnosno, bilo koji sustav koji se smatra zasebnom cjelinom ili entitetom (Halmi, 2005). Metoda je pogodna kada za cilj imamo otkrivanje smisla, istraživanje procesa kao i stjecanje unutrašnjeg uvida i dublje razumijevanje pojedinca, grupe ili situacije. Koristimo je ako želimo odgovoriti na pitanje „kako“ i „zašto“ su se određene okolnosti/činjenice/situacije/događaji dogodili (Tkalac Verčić, Sinčić Ćorić i Pološki Vokić, 2010). Studija slučaja koristi se kada istraživač ima malu kontrolu nad događajima te kada je riječ o stvarnim problemima stavljenim u kontekst specifičnog okruženja, što je slučaj kod djelovanja waldorfske škole u suvremenom digitalnom dobu. Metoda studije slučaja razlikuje se od specifično usmjerenih metoda jer je za rješavanje problema kod studije slučaja potrebno potpuno razumijevanje događaja korištenjem induktivne logike. U odabiru metode studije slučaja važno je ispitivanjem pokriveni pojedinačan fenomen, s jedne, i kontekst u kojem se taj fenomen javlja, s druge strane. U ovom radu fenomen predstavljaju temeljna načela waldorfske pedagogije kao dio konteksta suvremenog digitalnog doba.

S obzirom da se istraživanjem želi stvoriti promišljeno i uopćeno znanje o pojavi zasnovano na njezinim bitnim karakteristikama, odnosno, pokušava se teorijski objasniti koja su to obilježja suvremenog digitalnog doba i temeljnih načela waldorfske pedagogije, koliki je utjecaj digitalnih medija na temeljna načela waldorfske pedagogije i koja je uloga digitalnih medija na djecu waldorfske škole, primjenjuje se strategija *utemeljene teorije* (Glaser i Strauss, 2006). Rezultat je niz hipoteza prikazanih kao utemeljena teorija koja ima obilježje privremenosti (Milas, 2005). Teorijsko objašnjenje oblikuje se temeljem percepcije, mišljenja, iskaza i razumijevanja ispitanika o fenomenu. U kvalitativnom istraživanju varijable se otkrivaju i nadopunjuju tijekom analize te je rezultat prošireni popis pojmova (varijabli) unutar potkategorija i kategorija. Kategorije je pri tome potrebno staviti u određeni odnos čime se stvara model odnosa među kategorijama. Iz navedenog modela i svih pojmova unutar potkategorija, oblikuje se utemeljena teorija u obliku priče koja daje unutrašnji uvid fenomena i nastoji logički objasniti „kako“ i „zašto“ su se određene činjenice i situacije dogodile. Induktivnom analizom podataka stvara se opće objašnjenje odnosa između pojedinih procesa, elemenata, fenomena i slično (Cresswell, 2007; Glaser i Strauss, 2006; Hays i Singh, 2012).

6.1. Cilj istraživanja

Ciljevi istraživanja bili su stjecanje uvida o odnosu waldorfske škole u suvremenom digitalnom dobu, kolika je uloga digitalnih medija na temeljna načela waldorfske pedagogije te koja je uloga digitalnih medija u životu djece i kakav je odnos djece prema digitalnim medijima. Osim toga, željelo se doznati iskustvo učitelja vezano uz prisutnost digitalnih medija u waldorfskoj školi te koje sve izazove suvremena okolina stavlja pred waldorfsku pedagogiju.

6.2. Problemi istraživanja

U skladu s ciljevima istraživanja postavljeni su sljedeći problemi istraživanja vezani uz fenomen djelovanja waldorfske škole u suvremenom digitalnom dobu:

1. Koja su obilježja suvremenog digitalnog doba i temeljnih načela waldorfske pedagogije i kakvo je iskustvo učitelja?
2. Postoji li u waldorfskoj školi prisutnost i korištenje digitalnih medija?
3. Kakva je uloga suvremenog digitalnog doba u waldorfskoj pedagogiji i kakvo je iskustvo učitelja?
4. Koja je uloga digitalnih medija u životu djece i kakav je odnos djece prema digitalnim medijima?
5. Koje su preporuke učitelja o korištenju digitalnih medija u waldorfskoj školi?

6.3. Sudionici istraživanja

Uzorak su tri ispitanika, ženskog roda s područja grada Zagreba. Osobni podaci traženi na početku intervjuiranja odnosili su se na dob i spol ispitanika, njihovo inicijalno obrazovanje, godine iskustva u radu u učiteljskoj profesiji općenito i godine iskustva u radu u waldorfskoj školi. Učiteljica 1 ima 40 godina, diplomirani je učitelj razredne nastave s pojačanim engleskim i hrvatskim jezikom te radi osamnaest godina u učiteljskoj profesiji i trinaest godina u waldorfskoj školi. Učiteljica 2 s 39 godina diplomirani je učitelj i radi šesnaest godina u učiteljskoj profesiji te dvanaest godina u waldorfskoj školi. Učiteljica 3 ima 42 godine, također je diplomirani učitelj te ima dvadeset godina iskustva u radu u učiteljskoj profesiji i u waldorfskoj školi.

6.4. Postupak istraživanja

6.4.1. Prikupljanje podataka

Denzin i Lincolnova (2005) navode kako su kvalitativna istraživanja često definirana kombiniranjem različitih metoda. U ovom istraživanju kao metoda prikupljanja podataka primjenjuje se *polustrukturirani intervju* koji je karakterističan, a često i optimalno rješenje prikupljanja podataka kod metode stadije slučaja, kao i za utemeljenu teoriju. Metoda prikupljanja podataka odabrana je s obzirom na cilj, potrebe i obilježja istraživanja (Holloway i Jefferson, 2000; Lungsford i Mears, 2009; Schostak, 2006). Polustrukturirani intervju odvija se u prirodnoj i donekle nenamještenoj atmosferi, gdje se ispitanici navode da otvoreno i što slobodnije odgovaraju na prethodno pažljivo sastavljena pitanja. Prilikom razgovora od ispitanika se očekuje da odgovarajući na pitanja izražavaju svoje mišljenje o tome kako oni vide situaciju sa svojeg gledišta i raspravljaju o svojim interpretacijama svijeta u kojem žive, dok će se ispitivač ubaciti u razgovor kad on skrene sa željene teme ili kako bi saznao što detaljnije informacije o problemu (Cohen, Manion i Morrison, 2007; Holloway i Jefferson, 2000; Lungsford Mears, 2009; Mužić, 1999).

Kvale (1996) navodi sedam stadija istraživanja za planiranje postupka istraživanja utemeljenih na intervjuu: 1) Određivanje teme istraživanja, 2) Izrada nacрта, 3) Intervjuiranje, 4) Prijepis, 5) Analiza, 6) Provjeravanje i 7) Izvješćivanje. Rezultati studije objavljeni kroz utemeljenu teoriju bazirani su na konstrukciji modela odnosa među kategorijama kojima prethodi metoda kodiranja (Saldaña, 2009), odnosno inicijalno kodiranje koje se sastoji od redukcije, apstrahiranja i generaliziranja te aksijalnog kodiranja, a kodiranju prethodi transkript i parafraziranje intervjuja (Creswell, 2007; Denzin i Lincoln, 2005; Glaser i Strauss, 2006).

Intervju se sastojao od pitanja o obilježjima ispitanika: spol, dob, inicijalno obrazovanje i broj godina radnog staža općenito te broj godina radnog staža u waldorfskoj školi i jedanaest pitanja otvorenog tipa. Pitanja su bila: **1) Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?;** **2) U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?;** **3) Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?;** **4) Što kada dijete dođe u kontakt s medijem, npr. računalom / mobitelom?;** **5) Kako Vi kao učitelj/ica dolazite do spoznaje o tome imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?;** **6) Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup**

elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?; 7) Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?; 8) Kako reaguju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?; 9) Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes prema medijima?; 10) U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?; 11) S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Svaki intervju vođen je individualno u prostorijama waldorfske škole. Prije nego su intervjui bili provedeni, svaki je ispitanik bio upućen u svrhu istraživanja te im je bila zajamčena anonimnost. Intervjui su snimani diktafonom, uz dopuštenje sudionika, te su se pomoću zvučnih zapisa radili transkripti koji su pripremljeni za obradu i analizu podataka, uz minimalno jezično uređenje. Trajanje intervjua bilo je oko 10 minuta.

6.4.2. Analiza podataka

Podaci prikupljeni intervjuom obrađeni su kvalitativnom analizom koja se sastoji od nekoliko stadija: 1) generiranje prirodnih smislenih cjelina, 2) klasifikacija, kategorizacija i rangiranje tih smislenih cjelina, 3) strukturiranje priče koja će opisati sadržaj intervjua i 4) interpretacija podataka dobivenih intervjuom. Nakon transkripta snimljenog materijala, uz minimalno jezično uređivanje snimaka, uslijedilo je parafraziranje svakog zapisa. Potom smo parafrazirane zapise inicijalno kodirali, sudionikove odgovore na pitanja i informacije o njemu u svrhu analize proveli smo u specifične kategorije. Nakon spomenutog prvog kruga kodiranja, uslijedilo je generaliziranje. Brojeći učestalost javljanja kodova, podatke smo fragmentirali, odnosno razdvojili na sastavne elemente radi lakše usporedbe i otkrivanja sličnosti i razlike među njima. Redukcijskim procesom odvojili smo nebitne podatke i pojedinim podacima pripisali oznake kategorija, odnosno uslijedilo je pripisivanje pojmova empirijskoj građi i faktorizacija – pridruživanje više srodnih pojmova u kategorije. Identifikacijom i bilježenjem odnosa između kategorija te uočavanjem uzročnosti i donošenjem zaključaka, izgrađen je logički lanac podataka i stvorena je konceptualna/teorijska koherencija (Choen, Manion i Morrison, 2007). Drugim riječima, kategorije je bilo potrebno staviti u jedan transakcijski sustav te je pomoću aksijalnog

kodiranja dobiven model odnosa među njima i na temelju toga stvorena utemeljena teorija (Halmi, 2005).

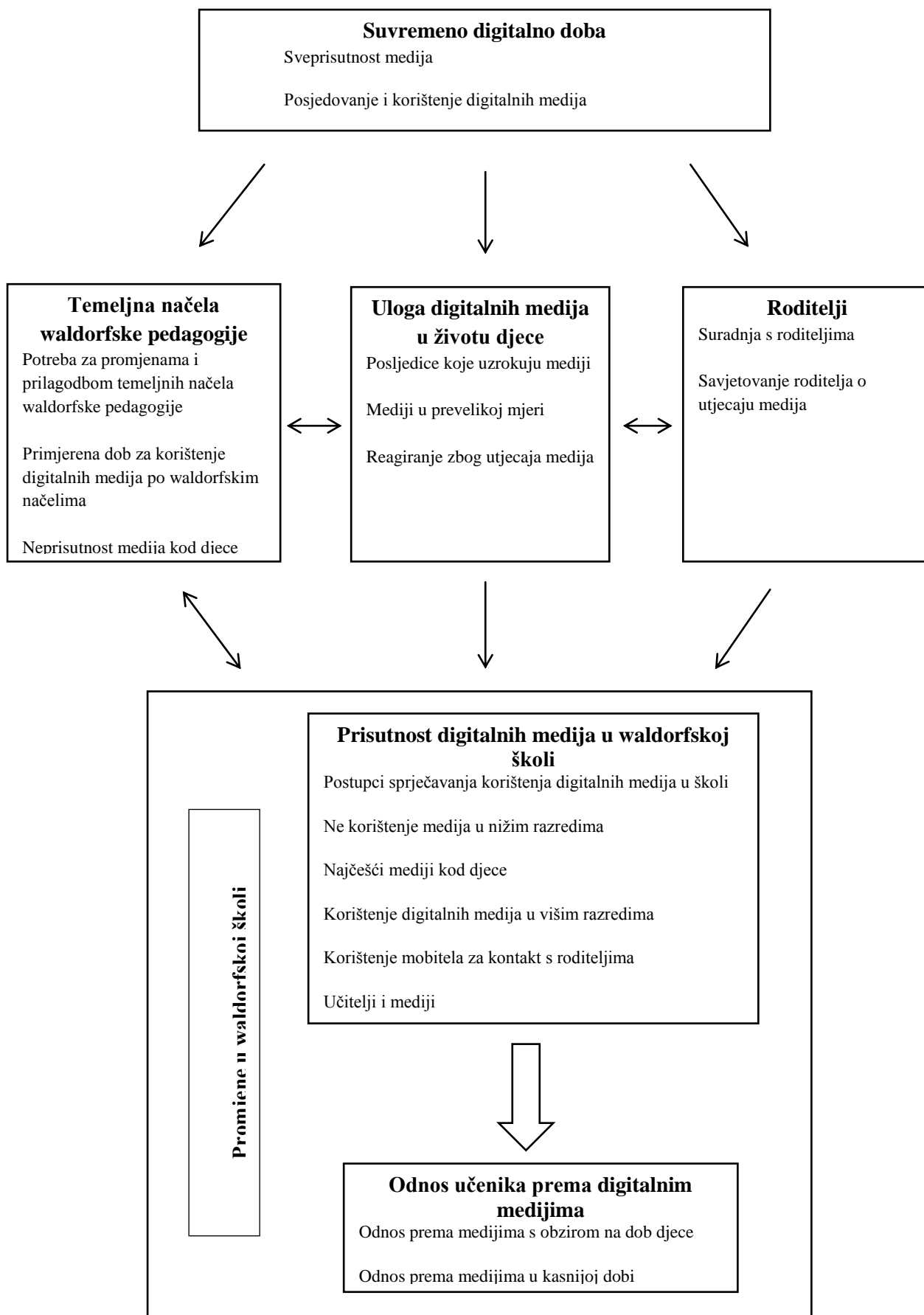
7. REZULTATI

Primjenom kvantitativne analize prikupljene empirijske građe došli smo do šest kategorija kojima je okosnica promjene u waldorfskoj školi. Na temelju dobivenih kategorija postupkom otvorenog kodiranja napravljen je shematski model odnosa među kategorijama. Stvorena utemeljena teorija objašnjava i ukazuje na određene povezanosti između dobivenih kategorija.

7.1. Utemeljena teorija

Općenito govoreći, rezultati istraživanja pokazuju da škola problem sveprisutnosti digitalnih medija prihvaća kao izazov i uvodi promjene koje zahtijeva suvremeno digitalno doba. Učiteljice waldorfske škole, sudionice istraživanja, navode kako su unatoč temeljnim načelima waldorfske pedagogije, digitalni mediji prisutni u waldorfskoj školi. Razgovorom o promjenama i prilagodbi u waldorfskoj školi dobiveno je šest temeljnih kategorija: suvremeno digitalno doba, temeljna načela waldorfske pedagogije, uloga digitalnih medija u životu djece, roditelji, prisutnost digitalnih medija u waldorfskoj školi i odnos učenika prema digitalnim medijima. Temeljne kategorije posložene su aksijalnim kodiranjem u Model odnosa među kategorijama koji objašnjava odnos waldorfske škole prema digitalnim medijima u suvremenom dobu (Slika 1).

Slika 1. Model odnosa između kategorija

Waldorfska pedagogija nije indiferentna te uvodi nužne promjene u temeljna načela Rudolfa Steinera. Glavni cilj waldorfske pedagogije je stvaranje kreativnog učenika koji će imati razvijenu samosvijest i biti u mogućnosti snaći se u svim predvidljivim i nepredvidljivim situacijama koje život pred njega postavlja (*...kad dijete prođe školovanje po waldorfskim načelima (istražujući, kopajući, heklajući, radeći s drvetom, boraveći u prirodi) to ostavlja trag na njemu... (1)...*). Učenik waldorfske škole nakon završenog obrazovanja može se afirmirati u svim područjima i ima razvijen vlastiti sustav vrijednosti te sposobnost prosuđivanja. U waldorfskoj školi učitelj je glavni medij koji nastavni sadržaj prenosi svojim komunikacijskim vještinama. Waldorfski pedagozi tvrde kako mediji narušavaju uključenost svih djetetovih osjetila u proces učenja i ističu da uporabom medija dolazi do oštećenja cjelokupne senzoričke integracije, a time se narušava zdrav razvoj tijela, duše i duha djeteta. Iako ističu brojne argumente o prednostima ne korištenja medija, kritički odnos waldorfskih pedagoga prema medijima poljuljalo je suvremeno digitalno doba. Škola je svjesna činjenice da odnos waldorfske pedagogije utječe na odnos učenika prema medijima te stoga zrelo odgovara na zahtjeve suvremenog doba. Waldorfske učiteljice ističu kako su mediji djeci zanimljivi (*...misli da se djeca waldorfske škole odnose prema medijima kao i ostala djeca u državnim školama... (1) ...smatra da su mediji uvijek zanimljiva i aktualna tema među djecom... (2) ...mediji djecu fasciniraju... (3)...*) i kao razlog tome navode veliki utjecaj medija sveprisutnih u svakidašnjem suvremenom dobu.

Odnos djece prema medijima razlikuje se s obzirom na dob djece jer učenici viših razreda imaju razvijen vlastiti sustav vrijednosti i sposobnost prosuđivanja (*...ističe kako se drugačiji stav prema medijima može vidjeti kod djece u pubertetu... Prema njezinim dosadašnjim iskustvima osmi razredi pokazuju zdrav odnos prema medijima... (3)...*). U završnim razredima mediji se procjenjuju manje opasnim jer je tada pri kraju proces razvijanja osjetilnog opažanja. Waldorfska škola doživljava određene promjene, mijenja i prilagođava temeljna načela pedagogije, no glavni cilj waldorfske pedagogije i dalje se ostvaruje. Iz škole izlaze mlade, zrele i samoodređene individue spremne na izazove u budućem životu. Neke učiteljice navode kako odgoj prema waldorfskim načelima utječe na odnos djece prema medijima u kasnijoj dobi (*...smatra da djeca u kasnijoj dobi zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima... (1) ...misli da će se djeca u kasnijoj dobi kritičnije odnositi prema upotrebi medija... (2)...*), dok jedna učiteljica smatra kako waldorfski odgoj ne utječe na odnos prema medijima u kasnijoj dobi (*...pokazuju jednak interes za medijima kao i ostala djeca koja nisu odgajana prema waldorfskim načelima... (3)...*).

Suvremeno digitalno doba onemogućuje djelovanje waldorfskog načela po kojem djeca ne bi smjela koristiti medije. Digitalni mediji prisutni su u svakodnevnom životu djece pa tako i u waldorfskoj školi. Waldorfski učitelji nastoje korištenje digitalnih medija svesti na minimum, stoga djeca u školi nemaju pristup digitalnim medijima. Jedna od učiteljica opisuje postupak sprječavanja korištenja digitalnih medija u školi (*...opisuje školsko pravilo kako se mobiteli na početku dana predaju i spremaju u drvene košarice i na kraju dana prije odlaska kući učenici dobivaju uređaje natrag... Kod potrebe kontakta s roditeljima tijekom nastave učenici dobivaju mobitel te razgovor obavljaju u tajništvu i nakon obavljenog poziva vraćaju mobitel u košaru... (1)...*). U školi djeca nižih razreda nemaju pristup medijima (*...nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu tijekom nastave... (1) ...u nižim razredima nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu... (2) ...u svojem razredu do sada nije imala situacija u kojima bi učenik koristio neki od digitalnih medija u školi... (3)...*), ne posjeduju mobilne uređaje (*...u razredu ni jedan učenik ne posjeduje mobilni telefon... (3) ...mobilne telefone uopće nemaju... (1)...*) i većina djece u toj dobi ne koristi digitalne medije (*...djeca u nižim razredima ne pričaju puno o digitalnim medijima... Govori kako u školi nema učenika koji koriste Facebook prije šestog razreda... Predaje već neko vrijeme u nižim razredima te u razredu ima samo jednu učenicu koja spominje YouTube kanal i pjesme koje sluša tim putem te nekoliko dječaka koji igraju igrice na računalima... (1)...*).

Pametni telefoni, kompjuteri i internet su digitalni mediji s kojima djeca najčešće dolaze u kontakt (*...misli da je mobitel najzanimljiviji medij učenicima viših razreda... (1) ...navodi kako su učenicima mediji zanimljivi, a u najvećoj količini pametni telefoni jer su uz njih vremenski najviše... (2) ...smatra da je kompjuter najveći izazov zbog računalnih igrica koje su djeci jako zanimljive... (3) ...navodi kako za dobivanje nekih informacija vezanih za nastavu učenici najčešće koriste internet ...u sedmom i osmom razredu svi učenici imaju svoj Facebook profil, a na internetu prate najnovije vijesti... (1)...*). U završnim razredima dopušteno je korištenje digitalnih medija za nastavu prilikom pisanja domaćih zadaća, referata te prilikom pisanja maturalne radnje. Nekoliko waldorfskih učiteljica u završnim razredima dozvoljava korištenje digitalnih medija i tijekom nastave (*...u višim razredima učiteljice često dozvoljavaju da učenici mobilnim telefonom fotografiraju sadržaj s ploče ako ne stignu prepisati, no to nije slučaj kod svih učitelja viših razreda... (2) ...zna da kolegice u višim razredima učenicima dopuštaju da koriste mobilne telefone u svrhu fotografiranja sadržaja s ploče ili pretraživanja nekog pojma na internetu... (3)...*). Ističe se potreba za posjedovanjem mobilnog telefona radi lakše komunikacije učenika s roditeljima u slučaju nezgode na putu do

škole ili povratku kući (...pošto učenici stanuju daleko od škole i putuju javnim prijevozom moraju imati mobitel kako bi bili u kontaktu s roditeljem, ali ih u školi ne smiju koristiti... (1) ...učenik nakon nastave uvijek dobiva mobilni telefon natrag jer učenici stanuju daleko od škole i imaju mobilne telefone za kontakt s roditeljima... (2)...). Roditelji, učitelji i učenici svjesni su svih prednosti digitalnih medija, stoga ih koriste u svakodnevnici, najviše radi lakše i brže komunikacije i razmjene informacija. Učitelji digitalne medije ne koriste u nastavi, ali posjeduju mobilne telefone i računala te koriste sve njihove prednosti (...mobilni telefon koristi u situacijama kad nekog učenika nema u školi, pomoću mobilnog telefona roditelju djeteta šalje fotografije sadržaja s nastave, npr. plan ploče... (2) ...koristi Facebook aplikaciju za lakšu komunikaciju sa učenicima sedmog razreda... (1)...).

Waldorfskoj pedagogiji sveprisutnost digitalnih medija u suvremenoj okolini predstavlja veliki izazov. Prisutnost digitalnih medija u školi dovodi do konflikta između zahtjeva koje donosi suvremeno doba s načelima Rudolfa Steinera. Jedna od učiteljica naglašava potrebu za prilagodbom temeljnih načela waldorfske pedagogije novim okolnostima koje zahtijeva suvremeno doba (...misli da su se mnoge stvari promijenile u odnosu na temeljna načela waldorfske pedagogije...jer se u školi strogo ne poštuju načela waldorfske pedagogije... (1)...). Učitelji tijekom školskih sjednica čitaju predavanja i preporuke Rudolfa Steinera te ih pritom propituju i osuvremenjuju (...navodi kako se na razni škole razmišlja o izazovima nekorištenja medija... (1)...). Koliki je izazov nekorištenja medija u doba sveprisutnih medija govori i činjenica kako o izazovu nekorištenja medija, učitelji waldorfske škole raspravljaju i surađuju s mentorima izvan Hrvatske. Temeljna načela waldorfske pedagogije i dalje se poštuju, no neka od njih prilagođena su zahtjevima suvremenog doba (...pokušavaju održati ravnotežu i poštivati osnovne principe waldorfske pedagogije u skladu sa zahtjevima suvremenog doba... (1) ...u školi s druge pak strane učitelji nastoje u ostalim predmetima i u drugom dijelu kurikulumu popraviti „štetu“ koju mediji donose, kako bi postigli ravnotežu između srca, glave i ruke... (1)...).

Zbog korištenja digitalnih medija kod djece, sve učiteljice smatraju da su neophodne prilagodbe načela waldorfske pedagogije. Iako pritom, jedna učiteljica naglašava da je primjer živog učitelja nemjerljiv s bilo kojim medijem. Kao prednosti neprisutnosti medija kod djece učiteljice ističu razvijenu maštu, veću motivaciju i koncentraciju na nastavi (...opisuje kako je dijete koje nema doticaj s medijima u ranijoj dobi staloženo, koncentrirano i motivirano i lakše prati nastavu... (2) ...navodi kako taj učenik ne zaostaje ni u jednom pogledu za ostalom djecom nego je u nekim stvarima u prednosti... Navedeni učenik vrijeme provodi vani, igrajući društvene igre i ima razvijenu maštu... (3)...). Sve učiteljice složile su se s

waldorfskim načelom da je primjerena dob za korištenje medija kod djece između 12. i 14. godine, nakon puberteta (...smatra da bi učenici digitalne medije trebali početi koristiti što kasnije... Njezino je stajalište da dijete medije treba početi koristiti u kasnijoj dobi, nakon puberteta... (2) ...navodi da bi djeca digitalne medije trebala početi koristiti u srednjoj školi tek kada nauče što je strujni krug i usvoje neke fizikalne zakonitosti... (3)...). Škola djeluje po načelu nekorištenja digitalnih medija kod djece mlađe dobi i izbjegava korištenje digitalnih medija u nižim razredima (...misli kako učenike nižih razreda treba osloboditi od digitalnih medija... Navodi da učenici do devete godine ne bi trebali koristiti medije... (1) ...smatra da u prva tri razreda ne postoji ni jedan razlog zbog kojeg bi dijete trebalo imati pametni telefon... (2)...). U situacijama kad je utjecaj medija kod djece prevelik sve učiteljice odmah reagiraju, a takve situacije najčešće rješavaju individualno. Jedna učiteljica navodi kako prvo razmotri situaciju i potom utvrđuje je li utjecaj medija toliko velik da je učeniku potreban smanjeni ili individualizirani program u nastavi. Unutar škole nema puno slučajeva da je kod kuće prisutnost medija prevelika (...u ovoj generaciji ima samo jedan slučaj da je dijete kod kuće u okolini u kojoj mu se dopušta korištenje medijima u prevelikoj mjeri... (1) ...jedno do dvoje učenika po razredu dolaze iz obitelji gdje roditelji ne omogućavaju djetetu okolinu bez medija... (2)...), a kao posljedicu prevelike prisutnosti medija kod kuće roditelji navode organizaciju gdje čuvanje djeteta nakon škole obavlja baka ili drugi stariji članovi obitelji. Učiteljice tvrde da je utjecaj medija vidljiv na djetetovom ponašanju, po nedostatku koncentracije i pažnje, rastresenosti ili nenaspavanosti. Također, navode da je zbog prisutnosti digitalnih medija u dječjim igrama prisutna agresija i likovi iz računalnih igara (...po djetetovom ponašanju vidi je li ono bilo izloženo medijima... Zbog dugogodišnjeg iskustva već ujutro može naslutiti da je dijete rastreseno ili nenaspavano zbog utjecaja medija... Smatra da se utjecaj medija odražava u govoru djeteta, crtežima, koncentraciji itd... (2) ... smatra da se kod djeteta ne može postići potpuna pažnja i koncentracija na nastavi ako je dijete cijelo poslijepodne izloženo mediju... (3) ...utjecaj medija vidljiv je i kroz dječje igre u kojima se javljaju likovi iz računalnih igrica i agresija koji su preveliki za razvojnu dob djece u drugom razredu... (1) ... djeca koja su izložena utjecaju medija zaboravila su kako je to igrati se... Navodi kako kod učenika koji su izloženi medijima u igrama prevladavaju likovi iz računalnih igrica, igraju se igre u kojima se pojavljuju agresivne radnje poput bacanja bombi, udaranja i slično... (3)...).

Glavni čimbenici škole - roditelji, učitelji i učenici usko su povezani i međusobno utječu jedni na druge. U waldorfskom odgoju postoji uska suradnja navedenih čimbenika u svim područjima, pa tako i u dijelu indiferentnosti i prilagodbi škole na suvremeno digitalno

doba. Roditelji poštuju mišljenja učiteljica i omogućuju uspješnu suradnju (...traže savjete i pomoć od učitelja kad su u pitanju digitalni mediji... (1)...). Njima se savjetuje da je bolje što kasnije omogućiti djetetu korištenje digitalnih medija (...učitelji u waldorfskoj školi roditeljima savjetuju da djetetu daju mobilni telefon na korištenje tek kada dijete krene gradom obavljati vlastite dužnosti i obaveze... Navodi da djetetu treba dati računalo ili pametni telefon tek kada ga dijete zaista treba... (2) ...kada nauče kako funkcionira mehanika jednog kompjutera... (3)...). te im puno puta laičkim rječnikom objašnjavaju zašto je tome tako (...roditeljima iznose argumente kako dijete samo mora shvatiti svrhu mobilnog telefona kao uređaja koji nije predviđen za igranje igrice po nekoliko sati dnevno... Učenik nižih razreda računalo kao uređaj ne može koristiti na adekvatan način... (2)...). Učenici najčešće dobivaju mobitele u četvrtom razredu kao poklon za deseti rođendan što pokazuje da roditelji zaista surađuju i prihvaćaju savjete učitelja. Ovakvi savjeti učitelja strogo ne poštuju temeljna načela waldorfske pedagogije, nego su prilagođeni suvremenoj okolini digitalnog doba jer bi prema Rudolfu Steineru djeca medije trebala početi koristiti tek u razdoblju između 12. i 14. godine. Roditelji imaju aktivnu ulogu u waldorfskom odgoju. Jedna od učiteljica veliku suradnju s roditeljima ističe kao prednost i waldorfsku školu uspoređuje s privatnom. Neke učiteljice (1 i 2) navode kako imaju dobru suradnju s roditeljima, dok jedna od učiteljica misli da roditelji ne surađuju u idealnoj mjeri (...smatra da roditelji ne surađuju u onoj mjeri u kojoj bi bilo idealno, ali nakon upornog savjetovanja i rada s roditeljima vidljiv je napredak... (3)...). Tijekom savjetovanja roditelja, waldorfske učiteljice često stavljaju naglasak na ulogu medija u životu djece i objašnjavaju posljedice prevelikog utjecaja medija (...smatra da treba, ako je dijete u kontaktu s digitalnim medijima, razgovarati s roditeljima i ukazivati im na posljedice i utjecaj medija kod djeteta... (3)...učiteljica kao primarni zadatak učitelja navodi educiranje roditelja, upoznavanje roditelja s načelima waldorfske pedagogije i argumentiranje zašto pretjerana izloženost medija nije dobra... (2)...susreću se i s roditeljima koji su zbunjeni jer se u školi strogo ne poštuju načela waldorfske pedagogije... Kaže da je obavila mnoge razgovore s roditeljima o tome što i kako s medijima... (1)...).

Učiteljice smatraju da je djecu teško izolirati od medija jer živimo u suvremenom digitalnom dobu gdje su mediji sastavni dio naših života već od najranije dobi (...djecu ne mogu ni roditelji ni učitelji držati van svijeta, van života... (1) Medije je u današnje vrijeme teško izbjeći... (2) ...smatra da se korištenje digitalnih medija kod djece ne može spriječiti... (3)...). Zbog sveprisutnosti medija dolazi do posjedovanja i korištenja digitalnih medija kod djece (...navodi kako u školi djeca nemaju pristup medijima, ali unatoč tome djeca medije koriste u svakodnevnom životu... Učenici u višim razredima koriste Facebook, mobitele i

razne aplikacije za komunikaciju poput Viber-a, WhatsApp-a... (1) ...svi imaju pametne telefone s obzirom da su djeca putnici i moraju biti dostupni roditeljima u slučaju nezgode... Također, navodi kako svi koriste Facebook... (3) ...djeca kod kuće imaju pristup medijima...(2). Iako škola prihvaća digitalne medije u određenoj mjeri jer je svjesna činjenice da je u suvremenom dobu nemoguće odmaknuti se od digitalnih medija koju su prisutni u svakodnevici, waldorfske učiteljice upozoravaju na ulogu digitalnih medija u životu djece te misle kako bi medije trebalo dozirati s oprezom imajući na umu razvojne faze djeteta. Prema njihovom mišljenju u idealnim situacijama djeca bi medije trebala početi koristiti u završnim razredima (...za medij kod djeteta nikad nije kasno...(2)). Pred waldorfsku pedagogiju stavlja se izazov i postavlja se pitanje u kojoj mjeri su ostvarive te idealne situacije s obzirom na okolinu u kojoj živimo gdje su digitalni mediji sastavni dio naših života i to u svim fazama, uključujući čak i najraniju dob.

8. RASPRAVA

Rezultati istraživanja pokazuju da waldorfska škola problem sveprisutnosti digitalnih medija prihvaća kao izazov i uvodi promjene koje nameće suvremeno digitalno doba. Rezultati su dobiveni na temelju ispitanikovih promišljanja o neophodnim prilagodbama temeljnih načela waldorfske pedagogije u suvremenom digitalnom dobu i njihovom dosadašnjem iskustvu.

Zbog posljedica naglog razvitka digitalnih medija, informacijska i komunikacijska tehnologija (ICT) postala je sastavni dio svakodnevnog života te su stoga unatoč temeljnim načelima waldorfske pedagogije digitalni mediji prisutni i u svakodnevici waldorfske djece. Što se tiče korištenja digitalnih medija u svakodnevici djece, rezultati pokazuju da su pametni telefoni, kompjuteri i internet, digitalni mediji s kojima učenici waldorfske škole najčešće dolaze u kontakt. Uspoređujući istraživanje Andevski, Vidaković i Arsenijević (2014) i istraživanje Nikodem, Kudek Mirošević i Bunjevac Nikodem (2014) dolazimo do sličnih podataka gdje rezultati pokazuju da većina učenika ima svoj kompjuter i pristup internetu kod kuće. Pozitivan stav djece prema medijima objašnjava sveprisutnost digitalnih medija u svakodnevnoj okolini što je u skladu sa rezultatima istraživanja kojeg su proveli Nikodem, Kudek Mirošević i Bunjevac Nikodem (2014) koji pokazuju da djeca na internetu uglavnom koriste *Facebook* ili neku drugu društvenu mrežu za dopisivanje s prijateljima te internet koriste „za svoju zabavu“ ili igraju računalne igre dok trećina ispitanih koristi internet za školu ili u svrhu učenja.

Intenzivnim promjenama u društvu suvremenog digitalnog doba u području obrazovanja, potaknuta su promišljanja o novoj kulturi učenja. Suvremenu nastavu određuje nastava usmjerena na učenika, učenje učenja, vođeno učenje iz tradicionalne nastave zamjenjuje se iskustvenim učenjem gdje se uloga učitelja mijenja u organizatora i suradnika u samostalnom učenju. Ovdje možemo uočiti sličnost suvremene nastave s waldorfskom pedagogijom. Naime, jedno od načela waldorfske pedagogije jest primjena iskustvenog i anticipativnog učenja, to jest nastava usmjerena na učenika. Kad se u suvremenoj nastavi metodom izravne stvarnosti zbog raznih financijskih, vremenskih, organizacijskih ili drugih prepreka ne uspijeva omogućiti stjecanje znanja, vještina i sposobnosti koriste se didaktično oblikovani izvori znanja i razna sredstva koja omogućuju komunikaciju (Bognar i Matijević, 2005). Brojni autori (Nadrljanski, Nadrljanski i Bilić, 2007; Rodek, 2011; Rončević, 2011) smatraju da upotreba modernih interaktivnih medija u obrazovanju donosi pozitivne posljedice jer na učenike djeluje prije svega motivirajuće gdje se u procesu stjecanja i

razvijanja kompetencija, umjesto vanjskog upravljanja učenjem u prvi plan postavlja samoučenje.

Dobiveni rezultati pokazuju da u waldorfskoj školi djeca nižih razreda nemaju pristup medijima, ne posjeduju mobilne uređaje i većina djece u toj dobi ne koristi digitalne medije kod kuće. Možemo zaključiti da je glavni razlog tome antropozofska kritika medija, gdje waldorfski pedagozi tvrde kako mediji narušavaju uključenost svih djetetovih osjetila u proces učenja i ističu da uporabom medija dolazi do oštećenja cjelokupne senzoričke integracije, a time se narušava zdrav razvoj tijela, duše i duha djeteta. Iako su ispitanici naveli kako u nižim razredima učenici nisu u kontaktu s digitalnim medijima, svjesni smo činjenice da sigurno ima odstupanja, s obzirom na sveprisutnost digitalnih medija, pa možemo zaključiti da waldorfski učitelji nastoje korištenje digitalnih medija kod djece mlađe dobi svesti na minimum zbog čega djeca u školi nemaju pristup digitalnim medijima.

Istraživanjem je utvrđeno kako je negativan utjecaj medija vidljiv na djetetovom ponašanju, po nedostatku koncentracije i pažnje, rastresenosti ili nenaspavanosti te je u dječjim igrama vidljivo agresivno ponašanje i prisutni su likovi iz računalnih igara. S druge strane, ističu se prednosti kod neprisutnosti medija djece mlađe dobi - razvijeniija mašta, veća motivacija i koncentracija na nastavi. Prema ispitanicima, u idealnim situacijama učenici bi medije trebali početi koristiti nakon puberteta, između dvanaeste i četrnaeste godine kada mogu svjesno i odgovorno donositi vlastite odluke. Naime, do te dobi učenici su već razvili vlastitu sposobnost prosuđivanja i vlastiti sustav vrijednosti, pritom je i završen proces razvijana osjetilnog opažanja te su tijelo, duša i osobnost učenika toliko razvijeni da su učenici spremni za samostalnu uporabu medija (Hübner, 2011; Schneider i sur., 2002; Seitz i Hallwachs, 1997). Rezultati pokazuju da se digitalni mediji za nastavu koriste u završnim razredima prilikom pisanja domaćih zadaća, referata te prilikom pisanja maturalne radnje dok tijekom nastave samo nekoliko učitelja/ica dozvoljava korištenje digitalnih medija u svrhu fotografiranja sadržaja s ploče ili pretraživanja nekog pojma na internetu pomoću smartphonea jer se u toj dobi mediji procjenjuju manje opasnima zbog završetka razvoja procesa osjetilnih opažanja.

Istraživanje Andevski, Vidaković i Arsenijević (2014) daje rezultate da korištenje Web 2.0 aplikacija 77,7% nastavnika državnih škola smatra pogodnim za učenike između petnaeste i osamnaeste godine. Istim istraživanjem rezultati pokazuju kako su učenici uvjereni kako na internetu treba biti oprezan (55,7%). 21,8% učenika na internetu se susrelo s osjetljivim sadržajima poput pornografije, nagradnih igara, oklada, sumnjivih on-line prodaja, video igrice s puno nasilja, kockanja, psovki, droge i anonimnih proxy servera. Zbog navedenih

opasnosti medija javlja se potreba za razvojem medijskih kompetencija i kritičkog mišljenja o korištenju istih. U istraživanju koje su provele Vukić i Youens (2015) na učenicima šestih razreda osnovne škole dobiveni rezultati ukazuju kako učenici nemaju razvijene temeljne medijske kompetencije koje se odnose na televiziju, koriste je uglavnom za zabavu, a televizijski programi koje prate neprimjereni su njihovoj dobi. Stoga, antropozofska kritika medija naglašava problem nekritičkog korištenja medija, odnosno nesvjesnog primanja njihovih poruka kao posljedicu korištenja medija i zato medije smatra štetnima za djecu mlađe dobi jer ona nemaju razvijeno vlastito kritičko mišljenje (Seitz i Hallwachs, 1997). Iako se mediji ne upotrebljavaju u waldorfskim školama, jedan od ciljeva waldorfskog obrazovanja jest i razvoj medijskih kompetencija kako bi učenika pripremili za život. Ovdje nailazimo na zajednička stajališta waldorfskih pedagoga i brojnih autora (Mandarić, 2012; Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009, Rodek, 2011) koji se bave temom nove kulture učenja. Slažu se da je nužna potreba uvođenja medijskog odgoja u škole s ciljem prevencije ili ublažavanja mogućih negativnih utjecaja koje mediji mogu imati, odnosno razviti odgovarajuće kompetencije kako bi se onemogućila manipulacija medija, točnije osposobiti učenika za samostalnu uporabu medija i razviti kritičko promišljanje o njegovom sadržaju. U istraživanju Mlinarević, Stanić i Zadravec (2015) potvrđuje se da je u odgojno-obrazovnom sustavu nužno nastaviti provoditi poučavanje informacijske i medijske pismenosti kako bi se što ranije osvijestila, a potom i provela ideja cjeloživotnoga učenja.

Iako waldorfski pedagozi ističu brojne argumente o prednostima nekorištenja medija, njihov kritički odnos prema medijima poljuljao je suvremeno digitalno doba. Roditelji, učitelji i učenici svjesni su svih prednosti digitalnih medija, stoga ih koriste u svakodnevici, najviše radi lakše i brže komunikacije i razmjene informacija. Učitelji digitalne medije ne koriste u nastavi, ali posjeduju mobilne telefone i računala te koriste sve njihove prednosti izvan nastave.

Primjena digitalnih medija u nastavi omogućuje jednostavnije, brže, lakše, praktičnije, ekonomičnije, učinkovitije i objektivnije učenje (Matijević i Radovanović, 2011). Rončević (2011) kao pozitivne posljedice koje multimediji imaju na učenike ističe poticanje misaonih procesa, hipotetičkog i asocijativnog mišljenja, intuicije, koordinacije pokreta, fine motorike te emocija. Prema Nadrljanski, Nadrljanski i Bilić (2007) obrazovanje pomoću modernih interaktivnih medija je kvalitetnije u odnosu na klasične metode obrazovanja. Tako nam istraživanje koje su proveli Hutinski i Aurer (2009) pokazuje kako se opća ocjena uspješnosti provođenja nastave kombinacijom predavanja u većim grupama i individualizacijom rada primjenom LMS-a, sustava upravljanja učenjem (*Learning Management System*), može

smatrati pozitivnom. Ispitanici na kojima je provedeno istraživanje postigli su oko 10% bolju prolaznost na završnim ispitima nego kod samo klasičnog oblika nastave i provjere te su pozitivno ocijenili motivirajući aspekt takvog oblika obrazovanja.

Waldorfski učitelji vođeni tezom da je primjer živog učitelja nemjerljiv s bilo kojim medijem predstavljaju glavni medij kojim se prenose nastavni sadržaji od prvog do osmog razreda. Uz učitelja, koji je glavni izvor informacija, nastava se izvodi kroz izvornu stvarnost i iskustvenim učenjem, gdje učenici uče sami otkrivajući zakonitosti i pravila vezana za određenu temu čime se potiče razvoj mišljenja i trajnog pamćenja. Waldorfski učitelj ima ulogu duhovnog pomagača u razvoju djeteta, njegova zadaća je dovesti do sklada duševni i tjelesni razvoj pri čemu se razvoj bazira na prirodnoj osobnosti djeteta kojoj je potrebna kvalitetna okolina za učenje (Calgren, 1990). U suvremenoj nastavi, nastavnikova uloga, usredotočena je na pomoć i suradnju u procesu učenja tj. samoučenja. Uloga nastavnika je da zajedno s djecom bude kreator i istraživač. Prilikom odabira nastavnih strategija upotrebom multimedija nastavnik bi trebao omogućiti uvjete za razvoj svih aktivnih i potencijalnih sposobnosti učenika pri čemu Rončević (2011) naglašava važnost cjeloživotnog usavršavanja učitelja u didaktičko - metodičkom i tehničko - tehnološkom području zbog naglog razvoja novih oblika multimedija koji se primjenjuju u odgojno - obrazovnom procesu. Waldorfska pedagogija učitelju nalaže da radi na vlastitim nesavršenostima. Učitelj se usavršava u odgojnom procesu zajedno s učenicima i primjenjuje vlastito cjeloživotno učenje. Rezultati istraživanja Mlinarević, Stanić i Zadravec (2015) pokazuju potrebu za većom informacijskom i medijskom pismenosti učitelja, nastavnika i stručnih suradnika kako bi razine njihovih kompetencija pridonijele učinkovitijem nastavnom procesu usmjerenom na učenika. Prema Rodeku (2011) primjenom digitalnih medija u nastavi, iako oni pružaju brojne prednosti, ne mora nužno biti povećana kvaliteta obrazovanja. Mediji nastavu također mogu učiniti tradicionalnom, usmjerenom na frontalni rad i organiziranu tako da je umjesto učenika, učitelj u središtu odgojno-obrazovnog procesa. Brojnim dosadašnjim istraživanjima učitelji su pokazali pozitivan stav prema upotrebi medija u nastavi, ali rezultati istraživanja koje je provela Rončević (2011) pokazuju da je s obzirom na cilj uporabe multimedija u nastavi, približno samo jedna četvrtina ispitanih učitelja usmjerena na učenike koji smatraju da je cilj utjecati na razvojne promjene učenika i poticati učenikovu radoznalost, pomoći učeniku da shvati svrhu učenja te djeci omogućiti lakši i suvremeniji način stjecanje znanja i primjenu naučenoga. Ostali učitelji vide cilj uporabe multimedija u stvaranju dinamike i zanimljivosti nastave, u demonstraciji suvremenih nastavnih sredstava i pomagala te obogaćivanju učionice izvorima znanja, čime fokus s učenika skreću na druge elemente nastavnih strategija.

Ostvariti kvalitetnu okolinu koja potiče motivaciju za učenje i omogućuje napredak u razvoju svih učeničkih kompetencija zajednički je cilj waldorfske pedagogije i suvremene nastave. Takva nastava usmjerena je na iskustveno učenje gdje se uči radeći i prolazeći kroz različite životne situacije, a kad je riječ o suradničkom učenju, trebala bi poticati one procese koji su u funkciji razvoja suradnje i komunikacije. Od učitelja se očekuje da upotrebom i kombinacijom dostupnih nastavnih sredstava i strategija potaknu kod učenika želju i zainteresiranost za stjecanjem novih znanja i postignuća kroz samostalni istraživački rad. Ovim istraživanjem dokazano je kako waldorfska pedagogija uvodi nužne prilagodbe u neka od temeljnih načela svoje pedagogije no svakako, u nekim od budućih istraživanja valjalo bi istražiti koliko bi uporaba digitalnih medija u nastavi utjecala na motivaciju, te znanja i postignuća učenika.

9. ZAKLJUČAK

Živimo u stoljeću koje karakterizira brz tehničko-tehnološki napredak koji je u mnogim područjima omogućio lakši i ugodniji život. Digitalnim medijima zadovoljavamo većinu naših potreba, stoga je nemoguće zamisliti život bez televizije, mobitela, računala, interneta i internetskih stranica. Te stvari su prije nekoliko desetaka godina bile visoka tehnologija, a danas su dio standarda. Digitalni mediji su svakodnevica novih naraštaja rođenih u digitalnom dobu i njima se intenzivno koriste u privatnom životu. Prva waldorfska škola osnovana je prije gotovo stotinu godina u vrijeme kada je od medija postojao samo film, a danas djeluje prema načelima koja su u konfliktu sa suvremenom digitalnom okolinom. Budući da digitalni mediji ne nestaju, već ih prati kumulativan razvoj, rezultati istraživanja pokazuju da waldorfska škola problem sveprisutnosti digitalnih medija prihvaća kao izazov i uvodi nužne promjene koje zahtijeva suvremeno digitalno doba. Iako waldorfska škola doživljava određene promjene, mijenja i prilagođava temeljna načela pedagogije, glavni cilj waldorfske pedagogije i dalje ostvaruje. Svojim djelovanjem potiče se razvitak tjelesno, duševno i duhovno zdravog učenika koji stvara mlade, zrele i samoodređene individue spremne na izazove u budućem životu. Waldorfski pedagozi utjecaj digitalnih medija prihvaćaju kao izazov koji nameće suvremeno digitalno doba. Ističu brojne argumente o prednostima nekorištenja medija, ali svjesni su koliko je uloga i utjecaj medija velik i stoga zrelo odgovara na zahtjeve suvremenog doba. Temeljna načela waldorfske pedagogije i dalje se poštuju, no neka od njih prilagođena su i osuvremenjena prema zahtjevima suvremenog doba s time da se nastoji održati ravnoteža tako da se poštuju osnovni principi waldorfske pedagogije u skladu sa zahtjevima suvremenog doba. Škola djeluje po načelu nekorištenja digitalnih medija kod djece mlađe dobi i izbjegava korištenje digitalnih medija u nižim razredima. Prema Rudolfu Steineru djeca bi medije trebala početi koristiti tek u razdoblju između 12. i 14. godine, kada je najvećim dijelom završen proces razvijanja osjetilnog opažanja te se kod učenika počinje razvijati vlastiti sustav vrijednosti i sposobnost prosuđivanja. Rezultati istraživanja pokazuju kako se strogo ne poštuju temeljna načela waldorfske pedagogije nego su prilagođeni suvremenoj okolini digitalnog doba, pa tako učenici waldorfske škole vlastiti pametni telefon posjeduju sa deset godina. Waldorfska škola prihvaća digitalne medije u određenoj mjeri jer je svjesna činjenice da je u suvremenom dobu nemoguće odmaknuti djecu od digitalnih medija koju su prisutni u svakodnevici, ali stavlja naglasak na razvojne faze učenika i potrebu za razvojem digitalne kompetencije, odnosno kritičkog mišljenja za zrelu samostalnu uporabu digitalnih medija.

Ovim istraživanjem potvrdile su se prijašnje spoznaje da nastava ne postaje suvremena uporabom medija i raznih tehničkih resursa, već primjenjivanjem suvremenih metoda učenja i poučavanja te aktivnijom ulogom učenika u njoj. Iako se digitalni mediji ne koriste u nastavi, jedan od ciljeva waldorfskog obrazovanja jest i razvoj medijskih kompetencija kako bi učenika pripremili za sve predvidive i nepredvidive buduće životne situacije. Brojni autori (Mandarić, 2012; Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009; Rodek, 2011) i waldorfski pedagozi slažu se s činjenicom nužne potrebe za razvojem medijske kompetencije s ciljem prevencije ili ublažavanja mogućih negativnih utjecaja koje mediji mogu imati, odnosno razviti odgovarajuće kompetencije kako bi se onemogućila manipulacija medija, točnije osposobiti učenika za samostalnu uporabu medija i razviti kritičko promišljanje o njegovom sadržaju. Načela waldorfske pedagogije, koje je postavio Rudolf Steiner u suvremenom digitalnom dobu, stalno se propituju, mijenjaju i prilagođavaju kako bi se postigla neka ravnoteža između osnovnih principa waldorfske pedagogije i zahtjeva suvremenog digitalnog doba. Intelektualni razvoj djeteta u waldorfskoj školi ostvaruje se kroz učenje glavom, srcem i rukama s naglaskom na iskustvenoj nastavi i s ciljem stvaranja dobrih i čvrstih temelja za cjeloživotno učenje, odnosno samostalnog djelovanja mlade, čvrste i samoodređene osobe u svim predvidivim i nepredvidivim situacijama budućeg života u kojem se očekuje daljnji rast i razvoj tehnologije.

Ovo istraživanje otvara nova pitanja o aktualnosti waldorfske pedagogije u digitalnom dobu. Daljnjim kvalitativnim istraživanjima valjalo bi produbiti spoznaje i iskustva na ovu temu. Rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti za planiranje nekih budućih istraživanja koja bi ispitala iskustva učenika u waldorfskoj školi o primjeni digitalnih medija u odgojno-obrazovnom procesu.

10.LITERATURA

1. Andevski, M., Vidaković, M. i Arsenijević, O. (2014). Internet u nastavi i učenju. *Sinteza*, 368-374.
2. Babić, N. (2007). Konstruktivizam i pedagogija. *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 217-229.
3. Bakota, R. (2007). *Rudolf Steiner*. Zagreb: Sipar.
4. Bezić, Ž. (1999). Waldorfska pedagogija. *Crkva u svijetu*, 34(4), 437-449.
5. Bošnjak, Z. (2009). Primjena konstruktivističkog poučavanja i kritičkog mišljenja u srednjoškolskoj nastavi sociologije: pilot istraživanje. *Revija za sociologiju*, 40(3-4), 257-277.
6. Carlgren, F. (1990). *Odgoj ka slobodi: pedagogija Rudolfa Steinera*. Zagreb: Društvo za waldorfsku pedagogiju.
7. Cohen, L., Manion, L. i Morrison, K. (2007). *Metode istraživanja u obrazovanju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
8. Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Thousand Oaks: Sage.
9. Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2005). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Thousands Oaks: Sage.
10. Dohmen, G., Knoll, J. und Siebert, S. (2001). Selbstgesteuertes Lernen – ohne Lehre? U: Heuer, U., Botzat, T., Meisel, K. (Hrsg.), *Neue Lehr- und Lernkulturen in der Weiterbildung* (str. 158-178). Bielefeld: Deutsches Institut für Weiterbildung, Bertelsmann
11. Doutlik, K. (2015). Status medija u waldorfskoj školi. *Medijska istraživanja*, 21(1), 101-117.
12. Doutlik, K. (2015). Stavovi roditelja o suradnji s učiteljima u Waldorfskoj školi. *Školski vjesnik*, 63(4), 531-552.
13. Eller, H. (2007). *Der Klassenlehrer an der Waldorfschule*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
14. Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (2006). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Aldine Transaction.
15. Gorard, S. & Taylor, C. (2004). *Combining Methods in Educational and Social Research*. Berkshire: Open University Press.

16. Götte, W. M., Loebell, P. & Maurer, K.-M. (2009) *Entwicklungsaufgaben und Kompetenzen. Zum Bildungsplan der Waldorfschule*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
17. Halmi, A. (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
18. Hatch, J. A. (2002). *Doing Qualitative Research in Education Settings*. Albany: State University of New York Press.
19. Hays, D. G. & Singh, A. A. (2012). *Qualitative Inquiry in Clinical and Educational Settings*. New York: The Guilford Press.
20. Hichcock, G. & Hughes, D. (2003). *Research and the teacher: A qualitative introduction to school-based research*. London: Routledge.
21. Holloway, W. & Jefferson, T. (2000). *Doing Qualitative Research Differently: free association, narrative and the interview method*. Thousand Oaks: Sage.
22. Hutinski, Ž., Aurer, B. (2009). Informacijska i komunikacijska tehnologija u obrazovanju: stanje i perspektive. *Informatologia*, 42(4), 265-272.
23. Hübner, E. (2011). Medienkultur und Waldorfpädagogik. Im C. Willmann (Hrsg.), *Waldorfpädagogik studieren* (pp. 135-151). Münster: Lit Verlag.
24. Ilišin, V. (2001). *Djeca i mediji: uloga medija u svakodnevnom životu djece*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
25. Jagrović, N. (2007). Sličnosti i razlike pedagoških modela Marije Montessori, Rudolfa Steinera i Célestina Freineta. *Školski vjesnik*, 56(1-2), 65-77.
26. Kamm, H. (Hrsg.) (2000). *Epochenunterricht: Grundlagen – Modelle – Praxisberichte*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
27. Krauth, V. (1996). Waldorfski pristup gledanju TV-programa. *Dijete, vrtić, obitelj*, 2 (3), 32-40.
28. Kvale, S. (1996). *Interviews*. London: Sage.
29. Mandarić, V. (2012). Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih, *Bogoslovska smotra*, 82(1), 131-149.
30. Mašić, P. (2014). *Nastava usmjerena na učenika u primarnom obrazovanju. (Diplomski rad)*. Zagreb: Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
31. Mlinarević, I., Stanić, I. i Zadravec, T. (2015). Primjena informacijske i komunikacijske tehnologije u odgojno-obrazovnom sustavu kao polazište nastavi usmjerenoj na učenika u osnovnim i srednjim školama. *Glasnik društva knjižničarstva Slavonije i Baranje*, 12(1-2), 47-60.

32. Mataušić, M. J. (2002). Utjecaj masmedija na obitelj. *Riječki teološki časopis*, 1(19), 95-115.
33. Matasić, I. i Dumić, S. (2012) Multimedijske tehnologije u obrazovanju. *Medijska istraživanja*, 18 (1),143-151.
34. Matijević, M. i Radovanović, D. (2011). *Nastava usmjerena na učenika*. Zagreb: Školske novine.
35. Matijević, M. (2001). *Alternativne škole. Didaktičke i pedagoške koncepcije*. Zagreb: Tipex.
36. Matijević, M. (2013). Uvjetovanost izbora i didaktičkog oblikovanja medija u nastavnom procesu i učenju. *Školski vjesnik*, 62(2-3), 303-325.
37. Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka škola za socialno delo.
38. Midgley, N. (2004). Sailing between Scylla and Chrybdis: Incorporating qualitative approaches into child psychotherapy research. *Journal of child psychoterrapy*, 30(1), 89-111.
39. Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap
40. Miliša, Z. (2007). *Manipuliranje potrebama mladih*. Zagreb: Markom.
41. Miliša, Z., Tolić, M. i Vertovšek, N. (2009) *Mediji i mladi - prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*. Zagreb: Sveučilišna knjižara, ICEJ.
42. Mužić, V. (1999). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa.
43. Nadrljanski, M., Nadrljanski, Đ. i Bilić, M. (2007) Digitalni mediji u obrazovanju, 527-537., U: Selja, S., Staničić, H. (Ur.), *INFuture2007, Digital Information and Hertiage* (str: 531-533). Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
44. Nastavni plan i program za osnovnu waldorfsku školu (1999) Preuzeto s http://www.waldorfskaskola.com/uploads/2/8/2/3/28237655/kurikulum_waldorfske_kole.pdf (16.04.2016.)
45. Nastavni plan i program za osnovnu školu (2006). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.
46. Neider, A. (2008). *Medienbalance. Erziehen im Gleichgewicht mit der Medienwelt. Ein Elternratgeber*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.

47. Nikodem, K., Kudek Mirošević J. i Bunjevac Nikodem S. (2014). Internet i svakodnevne obaveze djece, *Socijalna ekologija*, 23(3), 211-235.
48. Palekčić, M. (2002). Konstruktivizam – nova paradigma u pedagogiji. *Napredak*, 143(4), 403-413.
49. Patačko, A. (2015). *Waldorfska škola i neuroznanost. (Diplomski rad)*. Zagreb: Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
50. Pastuović, N. (2008). Cjeloživotno učenje i promjene u školovanju. *Odgojne znanosti*, 10(2), 253-267.
51. Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. Thousand Oaks: Sage.
52. Richter, T. (Hrsg.) (2010). *Pädagogischer Auftrag und Unterrichtsziele – vom Lehrplan der Waldorfschule*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
53. Rodek, S. (2007). Novi mediji i učinkovitost učenja i nastave. *Školski vjesnik*, 56(1-2), 165-170.
54. Rodek, S. (2011). Novi mediji i nova kultura učenja. *Napredak*, 152(1), 9-28.
55. Rončević, A. (2011). *Multimediji u nastavi*. Split: Redak.
56. Saldaña, J. (2009). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Thousand Oaks: Sage.
57. Schneider, P., Kivelitz, T. & Mahs. C. (2002). Medienkonsum und kindliche Entwicklung. Eine Darstellung aus anthropologischer und waldorfpädagogischer Sicht. U B. Herzig & U. Schwerdt (Hrsg.), *Subjekt- oder Sachorientierung in der Didaktik? Aktuelle Beiträge zu einem didaktischen Grundproblem* (pp. 125-146). Münster: Lit Verlag
58. Seitz, M. i Hallwachs, U. (1997). *Montessori ili Waldorf. Knjiga za roditelje, odgojitelje i pedagoge*. Zagreb: Educa.
59. Shams-Zandjani, M. M. (2002). *An Examination of Children's Senses, the Damaging Effects of the Media and the Therapeutic Possibilities of Puppetry*. Preuzeto s http://waldorflibrary.org/books/3/view_bl/52/ebooks/70/an-examination-of-children-s-senses-the-damaging-effects-of-the-media-and-the-therapeutic-possibilities-of-puppetry-ebook?tab=getmybooksTab&is_show_data=1 (05.04.2016).
60. Steiner, R. (1990). *Odgoj djeteta sa stanovišta duhovne znanosti*. Zagreb: Društvo za waldorfsku pedagogiju.
61. Steiner, R. (1995). *Pedagoška osnova i ciljevi waldorfske škole*. Zagreb: Društvo za waldorfsku pedagogiju.

62. Steiner, R. (1995). *Suvremeni odgoj djece i mladeži*. Zagreb: Društvo za waldorfsku pedagogiju Hrvatske.
63. Steiner, R. (2002). *Antropozofija*. Zagreb: Antropozofsko društvo "Marija Sofija" AcfM.
64. Steiner, R. (2003). *Tajna ljudskih temperamenata*. Zagreb: Rudolf Steiner Book.
65. Steiner, R. (2006). *Moj životni put*. Dragalić: Wort
66. Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić, D. i Pološki Vokić, N., (2010). *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada*. Zagreb: M.E.P.
67. Tolić, M. (2009). Aktualnost medijskih kompetencija u suvremenoj pedagogiji. *Acta Iadertina*, 5(2008), 1-13.
68. Tolić, M. (2009). Temeljni pojmovi suvremene medijske pedagogije. *Život i škola*, 22 (2), 97-103.
69. Yilmaz, K. (2008). Constructivism: Its Theoretical Underpinnings, Variations, and Implications for Classroom Instruction. *Educational Horizons*, 86(3), 161-172.
70. Vukić, T., Youens, I. (2015). Televizijski program kao nastavno sredstvo u stjecanju osnovnoškolskih medijskih kompetencija. *Mediska. istraživanja*, 21(1), 79-100.
71. Willis, J. W. (2007). *Foundations of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage.

11. PRILOZI

Prilog 1. Zapisi intervjua

Ispitanik „1“:

Dob?

40 g

Spol?

Ženski

Razred u kojem trenutno predajete?

2. razred

Koje je Vaše inicijalno obrazovanje (obrazovanje prije posebnog obrazovanja za učitelja waldorfske škole?)

Dipl. sam učitelj razredne nastave sa pojačanim engleskim i hrvatskim jezikom

Mjesto prebivališta?

Zagreb

Koliko godina radnog staža imate općenito?

18 godina

Koliko godina radnog staža imate u waldorfskoj školi?

13 godina

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

Mi u našoj školi medije, možemo reći, gotovo uopće ne koristimo, iako naša djeca imaju i mobitele i računala te se služe i internetom. Djeca medije koriste za nastavu, za pripremu nastave, već u višim razredima, ali u školi djeca nemaju pristup računalima. U današnje doba je teško djecu izolirati od medija, jer žive u suvremenom dobu, tako da sve ono što je Rudolf Steiner nekad davno rekao mi stalno propitujemo i pokušavamo se držati

osnovnih principa ali u skladu s vremenom i svim novostima koje ono donosi. Tako da mi u školi nemamo pristup medijima ali djeca medije koriste u svakodnevnom životu, zapravo ih moraju koristiti. U višim razredima od učenika se očekuje da koriste digitalne medije prilikom pisanja mnogih referata.

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Takvih situacija nema.

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Već neko vrijeme predajem u nižim razredima, tako da u nižim razredima čujem samo jednu djevojčicu koja spominje YouTube kanal i neke pjesme koje sluša i skida tamo te par dječaka koji igraju igrice na računalima. Mobitele uopće nemaju, oni ni ne pričaju o medijima puno u nižim razredima. Dok učenici u višim razredima koriste Facebook, mobitele i razne aplikacije za komunikaciju poput Viber-a, WhatsApp-a. Čak sam i ja u jednoj zajedničkoj grupi na Messenger-u sa učenicima sedmog razreda.

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

U školi postoji pravilo da se u višim razredima mobiteli na početku dana predaju, imamo lijepo drvene košarice u koje ih spremamo i onda na kraju dana kad učenici odlaze kući dobivaju uređaje. Ako trebaju tokom dana nazvati svoje roditelje ili nešto slično, mogu dobiti mobitel, ali zovu iz tajništva te odmah vraćaju mobitel u košaru. S obzirom da učenici stanuju dosta daleko te putuju javnim prijevozom moraju imati mobitel tako da budu u kontaktu s roditeljem, ali ih u školi ne smiju koristiti. Čak i mi učitelji ne koristimo mobitele u školi pred djecom, takav je dogovor.

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Na djeci se to vidi. Na primjer, prošli tjedan su djeca u dvorištu oko škole krenuli loviti zombija, što nije poput igre da se lovi vuk ili nešto slično. Baš se vidi da je to previše za razvoju dob djece u drugom razredu. Odmah se reagira, sve se gleda do kuda to ide, ali ako su oni baš nekako drugačiji po ponašanju onda se reagira. Ovdje se djeca dosta prate, imaju puno više slobodnog vremena između satova za razliku od državnih škola, puno vremena provode u

školi nakon nastave čekajući roditelje da dođu po njih, tako da učitelj zaista ima priliku vidjeti te neke promjene na djetetu. Ima situacija gdje mediji jako utječu na učenike. Razgovarala sam tada s roditeljima, roditelji ovdje jako dobro reagiraju i surađuju.

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

U ovoj generaciji imam samo jedan takav slučaj, prije sam imala dva do tri takva učenika, ali više je to stvar nekakve organizacije kad na primjer dijete boravi kod bake dok ne dođu roditelji s posla, baka je starija i onda je pristup igricama baki najjednostavniji put da prođe to vrijeme dok roditelj ne dođe. Ali evo sad je pomama u kinima za filmom *Star Wars*, iznenadilo me kako su gotovo svi dječaci pogledali film sad tijekom praznika. Vodila sam brojne razgovore s roditeljima o tome što i kako s tim medijima, zaključak je bio kako djecu ne možemo držati van svijeta, van života. Roditelji stvarno traže savjet i pomoć i možemo reći slušaju nas učitelje.

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Mislim da kao i svako dijete. Nema nekih posebnih razlika za ovu djecu, oni svi žive uz mobitele i uz taj Facebook. Mislim da u sedmom i osmom razredu svi učenici imaju svoj Facebook profil. Djeca na internetu prate i vijesti, politiku. Dob djeteta sigurno utječe na njihov odnos. Kod nas u školi nema učenika koji koriste Facebook prije šestog razreda, to znamo zato jer učiteljica informatike baš posebno prati učenike na Facebook-u. Ali super nam je taj Facebook jer nam omogućuje kontakt sa starijim učenicima koji su završili osnovnu školu.

Kako reagiraju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Mislim da im je najzanimljiviji mobitel i te aplikacije za komunikaciju poput Viber-a, učenici ne spominju toliko Facebook koliko je bio zanimljiv učenicima prije nekoliko godina. Dok za dobivanje nekih informacija za referat najčešće koriste Internet.

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Mislim da, generalno, da. Naš cijeli kurikulum je osmišljen bez medija i kad prođete školovanje u prirodi, istražujući, kopajući, heklajući, radeći u drvetu, to mora ostaviti nekakav trag. Tako da su naši učenici često kasnije rukotvorci, umjetnici. I mislim da nisu ovisnici o medijima.

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Svakako, ali mi svi baš puno o tome razmišljamo. Četvrtkom imamo sjednice na kojima imamo i spoznajni dio gdje onda Steinerova predavanja, preporuke čitamo i uvijek sve propitujemo i osuvremenjujemo. O takvim temama raspravljamo i sa našim mentorima izvan Hrvatske. Pitanje medija nas baš dosta interesira i muči, ali nemamo druge, mnoge stvari smo promijenili u odnosu na ono što je bilo nekad rečeno. Učenici osmih razreda sad imaju završne radnje, jedna učenica ima *Star Wars* temu koja nekada bila nezamisliva. I sad smo naišli na učitelje koji su stara škola i koji se ne slažu sa odabirom takve teme no unatoč njima smo odobrili temu, ja sam toj učenici mentorica. Ali nastojimo u ostalim predmetima i u drugom dijelu kurikuluma popraviti „štetu“ koju mediji donose, tako da ipak postignemo neku ravnotežu između srca, glave i ruke. Nije lako, ali nije ni teško, nemamo previše posla oko toga jer odgoj roditelja puno pomaže. Nama su roditelji već došli sa nekom predškolom o waldorfskoj pedagogiji, tako da nemamo ekstremnih slučajeva, jedan učenik po razredu za kojeg niti ne možemo reći da je ekstrem, on naginje nekim jačim odmicanjima od načela waldorfske pedagogije. Imamo i roditelja koji su zbunjeni jer se strogo ne držimo načela waldorfske pedagogije, nailazimo na situacije gdje su očekivanja roditelja ne realna, oni žele zadržati tu neku bajkovitost waldorfske škole, a svijet gura pedagogiju na neki drugi pogled.

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Svakako bih niže razrede što se više može oslobodila digitalnih medija. Barem prva tri razreda, do devete godine. Kod nas su u prvom razredu bajke, drugom basne, sve ide kroz slikovit pristup nastavi. Kod djece se ne može postići da se u potpunosti uživi u priču koju sluša i izostaje učinak koji bi bajka ili basna trebala izazvati ako je dijete cijelo poslijepodne izloženo medijima, npr. sjedi ispred televizora gdje slike same dolaze. Mi nastojimo kod djece

razvijati sposobnost da sami stvaraju slike na osnovu onog što čuju. I ja imam dvije djevojčice koje pogledaju tu i tamo crtić, ali to treba zaista o oprezom dozirati.

Ispitanik „2“:

Dob?

39 godina

Spol?

Ženski

Razred u kojem trenutno predajete?

4. razred

Koje je Vaše inicijalno obrazovanje (obrazovanje prije posebnog obrazovanja za učitelja waldorfske škole?)

Učiteljski fakultet

Mjesto prebivališta?

Zagreb

Koliko godina radnog staža imate općenito?

16 godina

Koliko godina radnog staža imate u waldorfskoj školi?

12 godina

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

Što kasnije. Kad nas roditelji pitaju kada djetetu dati mobitel mi savjetujemo kada dijete krene samo gradom obavljati neke svoje dužnosti, tako da dijete samo shvati svrhu tog aparata. Tako da se djetetovo korištenje mobitelom ne svede na igranje igrice po nekoliko sati dnevno. Nama je u četvrtom razredu u nastavnom programu epoha orijentacije gdje učenici uče i

upoznaju svoj grad i tada su nekako oni spremi za samostalne odlaske u glazbene škole i ostale aktivnosti te i tada najčešće i dobivaju mobitele; kao poklon za 10 rođendan. Moje mišljenje je da bi to trebalo biti što kasnije, što kasnije to bolje.

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Nemamo često takve situacije, u nižim razredima takvih situacija nema uopće. Takav je koncept nastave da mi nemamo exkatedra nastavu, nego se nastava odvija kroz određenu aktivnost gdje se od djeteta traži pažnja. Učitelji također ne koriste digitalne medije u nastavi. Ja osobno svoj pametni telefon ne skrivam. U situacijama kada nekog učenika nema u školi ja fotografiram sadržaje i šaljem roditelju, ako je dijete veće, komuniciram direktno s njim; dakle u ovakvim situacijama baš izrabljujem taj uređaj i sve njegove benefite. U višim razredima kolegice često dozvoljavaju da djeca mobitelom fotografiraju sadržaj s ploče ako ne stignu nešto prepisati, ako im nešto nije jasno. No to nije slučaj kod svi učitelja viših razreda, djeca već znaju kod kojeg učitelja smiju koristiti mobitel za takve stvari, a kod kojeg ne i tog se pridržavaju.

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Definitivno je to mobitel.

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

Ovisi prekrši li neko od pravila ili ne. Ako na primjer učenik izvadi mobitel kako bi igrao igrice na njemu, uređaj mu se zaplijeni, odnese se u tajništvo škole i učenik ga može pokupiti nakon nastave, zato što naši učenici nisu kvartovska djeca i moramo mu vratiti mobitel kako bi ga roditelj mogao dobiti. Ali takve situacije se zaista rijetko događaju.

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Nama nitko ništa ni ne mora reći, to se vidi po djetetovom ponašanju. S obzirom na godine iskustva već ujutro mogu naslutiti o čemu je riječ ako je dijete rastreseno, nenaspavano. Utjecaj medija može se odraziti i u govoru djeteta, crtežima. Dakle, dijete samo pokaže ako je izloženo agresiji medija. Dijete koje pak nema doticaj s medijima, u ranijoj dobi, je staloženo, lakše se upušta u sadržaje, lakše prati nastavu i prima je u njenoj punini. Ima izvanrednih

slučajeva kada educiramo roditelje i objašnjavamo štetnost medija. Ja nisam za ekstrem, ali postoje waldorfske škole koje uvjetuju kao upis stavku da u kućanstvu ne smije biti televizor, znači naša škola to nema, i nemaju to sve škole, ali ja sam posjetila jednu školu u Njemačkoj koja uvjetuje ovu stavku.

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

Takvih situacija ima dosta često, jer naša kultura je naprosto sklona utjecaju medija, pa tako postoje situacije i dok kuće gdje su mediji prisutni u prevelikim količinama. Mi roditelje educiramo, to je naš primarni zadatak jer roditelj ne mora biti upoznat sa načelima waldorfske pedagogije, on može u tragovima imati neka saznanja, a mi smo tu da roditeljima predstavimo sve argumente zašto pretjerana izloženost medija nije dobra, koja je svrha žive riječi, tj. neposredne stvarnosti. Iako, kako se kaže, mi ne možemo sa sigurnošću znati što se događa unutar četiri zida i je li istina ono što nama roditelj prezentira jer zna koji je stav škole. Ali trudimo se objasniti kako sve ima svoje vrijeme i mjesto, pa tako i mediji.

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Djeca znaju po stavu škole da kako rastu oni da tako i učitelj može eksplicitnije objašnjavati i zapravo tražiti od njih partnerstvo. Cilj je pobuditi u njima zajednički stav, tj. zdrav odnos prema bilo kojem mediju, jer učenik trećeg razreda računalo koristi za igranje igrice. U toj dobi oni računalo kao uređaj ne mogu iskorištavati na adekvatan način. Smatram da uz zajednički odgoj roditelja i nas učitelja, kad dijete dođe u susret s nekim od medija, imat će stav i vjerojatno će bar razmisliti o načinu korištenja određenog medija.

Kako reagiraju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Mediji im jesu zanimljivi, u najvećoj količini to su smartphone-i jer oni su uz njih vremenski najviše. Postoji jedan lijepi moment, u osmom razredu kad naša djeca imaju svojevrsnu malu maturu, oni pišu mali maturalni rad i tu djeca dolaze u prvi susret sa medijima kad škola traži od njih da sjednu za računalo i da nešto stvaraju.

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Teško, medije je u današnje vrijeme teško izbjeći. Međutim smatram da će se svakako kritičnije odnositi prema upotrebi medija u kasnijem životu.

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Svakako, mislim da su u većini škola u Hrvatskoj mediji od najranije dobi prisutni u nastavi, što je šteta. Primjer živog učitelja je nemjerljiv sa bilo kojim medijem, a za medij nikad nije kasno. Udžbenici svašta sadrže, ne treba nužno sve iz udžbenika servirati djeci, smatram da je učitelj taj koji daje zadnju riječ da ili ne sa određenim sadržajem pred dijete. Ista stvar je i s medijima.

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Mislim da u prva tri razreda ne postoji niti jedan razlog zbog kojeg bi dijete trebalo imati pametni telefon. Moje stajalište je da medije treba početi koristiti u kasnijoj dobi djeteta, nakon puberteta. I tada bi ih trebalo uvoditi smisleno i lagano prema potrebi. Dati djetetu računalo ili smartphone tek kada ga dijete zaista treba. Nisam protiv korištenja televizije, ali ponovno u ograničenim količinama. Danas je djecu gotovo nemoguće zaštititi od puno svari, pa tako i od medija koji su zaista sveprisutni. Ali već sama briga i njega roditelja da se u djetetu izgradi zdrav stav prema medijima je već velika stvar.

Ispitanik „3“:

Dob?

42 godina

Spol?

Ženski

Razred u kojem trenutno predajete?

3. razred

Koje je Vaše inicijalno obrazovanje (obrazovanje prije posebnog obrazovanja za učitelja waldorfske škole?)

Učiteljski fakultet, razredna nastava

Mjesto prebivališta?

Rijeka

Koliko godina radnog staža imate općenito?

20 godina

Koliko godina radnog staža imate u waldorfskoj školi?

20 godina

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

U srednjoj školi, kad djeca nauče što je strujni krug, kako spojiti strujni krug te kada usvoje neke fizikalne zakonitosti. Dakle, kad nauče kako funkcionira mehanika jednog kompjutera. Tako bi bilo u idealnoj situaciji.

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Ja u svojem razredu uopće nemam tih situacija, predajem u trećem razredu i u mojem razredu ni jedno dijete nema mobitel. Ono što znam od kolegica, eventualno u višim razredima ako

učenici trebaju za potrebe nastave nešto fotografirati ili eventualno pretražiti neki pojam na internetu ali to je vrlo rijetko.

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Kompjuter je najveći izazov zbog igrica, tu dolazi i televizija ali ona nije toliki problem kao što su te besmislene igrice. Te navike pretjeranog korištenja računalnih igrica nama su izazov već od prvog razreda. Vidi se utjecaj toga na djeci kad dođu na nastavu i to kreće od prvog razreda.

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

Puno razgovarati s roditeljima i ukazivati vrlo precizno na to kakve to posljedice ima i gdje se to vidi kod djeteta, u pravilu ta djeca ne mogu najkvalitetnije pratiti nastavu. Ako se ne ukaže na vrijeme na problem i ako se ne krene raditi s njima od najranije dobi, dakle u prva tri razreda, ta djeca vrlo brzo počnu zaostajati za ostalima. Sa roditeljima se vrlo jasno radi i kad ste uporni, nakon nekog vremena počnu surađivati, ne u onoj mjeri u kojoj bi to bilo idealno npr., kao u slučajevima gdje se mediji potpuno maknu, ali svejedno je vidljiv napredak.

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Razgovorom se sve rješava, dijete pitate. Djeca su iskrena ona vam sve odgovore. Prvo pitamo njih, a kasnije odgovore tražimo i od roditelja.

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

To je individualno od slučaja do slučaja. Dobro se razmotri situacija i utvrdi je li utjecaj toliko velik da dijete treba smanjeni ili individualizirani pristup. Jedno do dvoje učenika po razredu dolaze iz obitelji gdje roditelji ne omogućavaju djetetu okolinu bez medija. No mi smo „privatna“ škola gdje se puno sa roditeljima radi i jednostavno im se ukazuje na to koliko to može imati štetne posljedice za dijete. I roditelji nakon nekog vremena počnu slušati i počnu ostvarivati djetetu uvijete u kojima se količina medija svodi na neku zdravu mjeru.

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Njih mediji fasciniraju, to je jednostavno tako. Njima su privlačne te igrice i smartphone-i i bez roditeljskog nadzora i odgoja oni bi zasigurno potrošili cijeli dan na to. Već kad su djeca u pubertetu onda se može vidjeti da imaju malo drugačiji stav prema medijima. Tada onu mogu presuditi, jer su do tih godina razvili određenu samosvijest o tome tko su i što su i samim time se mogu puno bolje nositi sa medijima.

Kako reagiraju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Jesu, to su uvijek zanimljive i aktualne teme među djecom. Svi imaju smartphone, moraju ih imati zato što su ta djeca putnici i moraju biti dostupni roditeljima u slučaju nezgode ili nečeg sličnog. Koliko znam svi koriste Facebook mreže, to ne možete spriječiti, možete ih samo educirati, organizirati parlaonice ili radionice gdje je tema korištenje medija. I s obzirom na dosadašnja iskustva, osmi razredi pokazuju vrlo zdrav odnos prema tome.

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Ne bih znala, to bi trebalo napraviti anketu i baš istražiti, jer ovo je vrlo zanimljivo pitanje. Ja bih rekla u jednakoj mjeri koliko i ostala djeca.

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Na nas kao učitelje stavlja se veći izazov u radu s roditeljima. Znači mi roditeljima moramo objasniti cijelo jedno područje koje učitelji prije gotovo jednog stoljeća nisu imali, oni su tada imali neke druge probleme. To je zahtjev današnjeg vremena.

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Rekla bih ne medijima sve do srednje škole. Ja djecu ne bih izlagala medijima. Imam jedno dijete u razredu koje uopće nema televiziju kod kuće, ni kompjuter, ništa, i ne vidim da je to

dijete u ičemu zaostalo za ostalom djecom. Čak dapače, u nekim stvarima to dijete je u prednosti, ono se zna igrati vani društvene igre, to dijete ima razvijenu maštu. Nažalost često imam prilike vidjeti djecu koja su puno izložena utjecaju medija i mogu reći da su ta djeca zaboravila kako je to igrati se, jer i kad se igraju vani prisutni su likovi iz tih igrica, to su igre u kojima su pojavljuju radnje poput bacanja bombi, udaranja i slične stvari.

Prilog 2. Parafrazirani zapisi intervjuja s oznakama kodiranja

Ispitanik „1“:

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

Učiteljica 1 stavlja naglasak na činjenicu kako je djecu u današnje vrijeme teško izolirati od medija jer živimo u suvremenom dobu (1). Smatra da dolaze do konflikta sa načelima koja je postavio Rudolf Steiner (2). Tako da načela waldorfske pedagogije koje je postavio Rudolf Steiner učiteljica 1 kao i njezini kolege stalno propituju te pokušavaju održati ravnotežu i poštivati osnovne principe waldorfske pedagogije u skladu sa zahtjevima suvremenog doba (2). Učiteljica 1 navodi kako u školi djeca nemaju pristup medijima (3), ali unatoč tome djeca medije koriste u svakodnevnom životu (4). Djeca posjeduju mobilne telefone te kod kuće imaju pristup računalima i internetu (5). Od učenika se očekuje da medije počnu koristiti za nastavu u višim razredima, prilikom pisanja raznih referata (6).

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Učiteljica 1 nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu tijekom nastave (10).

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Učiteljica 1 predaje već neko vrijeme u nižim razredima te u razredu ima samo jednu učenicu koja spominje YouTube kanal (16) i pjesme koje sluša tim putem, te nekoliko dječaka koji igraju igrice na računalima (17). Djeca u nižim razredima ne pričaju puno o digitalnim medijima (18). Mobilne telefone uopće nemaju (15). Učenici u višim razredima koriste Facebook, mobitele i razne aplikacije za komunikaciju poput Viber-a, WhatsApp-a (5).

Učiteljica 1 koristi Facebook aplikaciju za lakšu komunikaciju sa učenicima sedmog razreda (19).

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

Učiteljica 1 opisuje školsko pravilo kako se mobiteli na početku dana predaju, tj. spremaju u drvene košarice i na kraju dana prije odlaska kući učenici dobivaju uređaje natrag (23). Kod potrebe kontakta s roditeljima tijekom nastave učenici dobivaju mobitel te razgovor obavljaju u tajništvu i nakon obavljenog poziva vraćaju mobitel u košaru (24). Pošto učenici stanuju daleko od škole i putuju javnim prijevozom moraju imati mobitel kako bi bili u kontaktu s roditeljem (25), ali ih u školi ne smiju koristiti. Učitelji po dogovoru ne koriste mobitele u školi pred djecom (12).

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Učiteljica 1 govori kako se lako primijeti da su djeca kod kuće u doticaju s medijem. Utjecaj medija vidljiv je i kroz dječje igre u kojima se javljaju likovi iz računalnih igrica i agresija (31) koji su preveliki za razvojnu dob djece u drugom razredu. Smatra kako se kod situacija u kojima su učenici drugačiji po ponašanju odmah mora reagirati (32) Učiteljica ima dobru suradnju s roditeljima (33). Zbog dužih školskih odmora i velike količine vremena kojeg učenici provode u školi nakon nastave, čekajući roditelje da dođu po njih, učitelji imaju mogućnost pratiti učenike i vidjeti promjene na djetetu koje uzrokuju mediji (34).

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

Učiteljica 1 u ovoj generaciji ima samo jedan slučaj da je dijete kod kuće u okolini u kojoj mu se dopušta korištenje medijima u prevelikoj mjeri (37). Učiteljica smatra da je to zbog organizacije (38), a kao primjer navodi dijete koje boravi kod bake dok ne dođu roditelji s posla. Učiteljicu 1 je iznenadilo to što su gotovo svi učenici za vrijeme božićnih praznika pogledali film *Star Wars* u kinima. Kaže da je obavila mnoge razgovore s roditeljima o tome što i kako s medijima (28) te kao zaključak iznosi kako djecu ne mogu ni roditelji ni učitelji držati van svijeta, van života (1). Roditelji traže savjete i pomoć od učitelja kad su u pitanju digitalni mediji (39).

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Učiteljica 1 misli da se djeca waldorfske škole odnose prema medijima kao i ostala djeca u državnim školama (44). Smatra kako nema nekih posebnih razlika za učenike waldorfske škole jer svi živimo u digitalnom dobu gdje su prisutni razni mediji. Navodi kako u sedmom i osmom razredu svi učenici imaju svoj Facebook profil, a na internetu prate najnovije vijesti (45). Smatra da dob djeteta utječe na odnos djece prema medijima (46). Govori kako u školi nema učenika koji koriste Facebook prije šestog razreda (47). Ističe prednost Facebook aplikacije jer učiteljima omogućuje kontakt sa starijim učenicima koji su završili osnovnu školu.

Kako reagiraju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Učiteljica 1 misli da je mobitel najzanimljiviji medij učenicima viših razreda (53). Mobitel koriste za komunikaciju putem aplikacija Viber-a i slično dok Facebook ne spominju u tolikoj mjeri koliko je bio zanimljiv učenicima prije nekoliko godina. Navodi kako za dobivanje nekih informacija vezanih za nastavu učenici najčešće koriste internet (54)

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Učiteljica 1 smatra da djeca u kasnijoj dobi zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima (57). Kao razlog tome navodi cijeli kurikulum koji je osmišljen bez medija. Ona misli da kad dijete prođe školovanje po waldorfskim načelima (istražujući, kopajući, heklajući, radeći s drvetom, boraveći u prirodi) to ostavlja trag na njemu.

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Učiteljica 1 navodi kako se na razni škole razmišlja o izazovima nekorištenja medija, misli da su se mnoge stvari promijenile u odnosu na temeljna načela waldorfske pedagogije (60). Navodi kako na školskim sjednicama za vrijeme spoznajnog dijela učitelji čitaju Steinerova

predavanja i preporuke te ih uvijek propituju i osuvremenjuju (61). O izazovima nekorištenja medija dodatno se savjetuju i raspravljaju sa mentorima izvan Hrvatske (61). Iznosi činjenicu kako su u školi mediji prisutni (62) te kao primjer navodi učenicu osmog razreda kojoj je tema završnog rada *Star Wars*. Navodi kako i danas ima učitelja u waldorfskoj školi koji se ne slažu sa odabirom takve teme no unatoč njima učenici je odobrena tema. U školi s druge pak strane učitelji nastoje u ostalim predmetima i u drugom dijelu kurikuluma popraviti „štetu“ koju mediji donose, kako bi postigli ravnotežu između srca, glave i ruke (2). Misli kako im u izazovu s medijima pomaže odgoj roditelja (27) što njima uvelike olakšava posao. Susreću se i s roditeljima koji su zbunjeni jer se u školi strogo ne poštuju načela waldorfske pedagogije (60). Ona smatra kako takva očekivanja roditelja nisu realna jer oni žele zadržati temelj waldorfske pedagogije, a prisutnost digitalnih medija to ne dopušta. Učiteljica misli kako u školi nema ekstremnih slučajeva i učenika sa jačim odmicanjima od načela waldorfske pedagogije.

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Učiteljica 1 misli kako učenike nižih razreda treba osloboditi od digitalnih medija (66). Navodi da učenici do devete godine ne bi trebali koristiti medije (66). Opisuje nastavu koje se odvija kroz slikovit pristup gdje je u prvom razredu prisutna bajka, u drugom basna itd. Smatra da se kod djeteta ne može postići potpuna pažnja i koncentracija na nastavi ako je dijete cijelo poslijepodne izloženo mediju (29), npr. sjedi ispred televizora gdje slike same dolaze. Također navodi da učitelji waldorfske pedagogije nastoje kod djece razvijati sposobnost da sami stvaraju slike na osnovu onog što čuju dok im mediji to ne omogućuju. Učiteljica govori kako je u redu da dijete tu i tamo pogleda neki crtić kod kuće, ali upozorava kako ta količina mora biti dozirana s oprezom.

Ispitanik „2“:

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

Učiteljica 2 smatra da bi učenici digitalne medije trebali početi koristiti što kasnije (6). Učitelji u waldorfskoj školi roditeljima savjetuju da djetetu daju mobilni telefon na korištenje tek kada dijete krene gradom obavljati vlastite dužnosti i obaveze (7). Roditeljima iznose argumente kako dijete samo mora shvatiti svrhu mobilnog telefona kao uređaja koji nije

predviđen za igranje igrica po nekoliko sati dnevno (8). Učenici najčešće dobivaju mobitele u četvrtom razredu kao poklon za deseti rođendan (9). Ona smatra da su učenici u četvrtom razredu spremni za samostalne odlaske na izvannastavne i izvanškolske aktivnosti, no mobilni telefon bi trebali početi koristiti što kasnije.

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Učiteljica 2 u nižim razredima nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu (10). Zbog koncepta nastave u kojem se od djeteta traži potpuna pažnja za određenu aktivnost djeca nemaju susrete s medijima u nižim razredima (11). Učitelji također ne koriste digitalne medije u nastavi (12). Učiteljica 2 mobilni telefon koristi u situacijama kad nekog učenika nema u školi (13), pomoću mobilnog telefona roditelju djeteta šalje fotografije sadržaja s nastave, npr. plan ploče. U višim razredima učiteljice često dozvoljavaju da učenici mobilnim telefonom fotografiraju sadržaj s ploče (14) ako ne stignu prepisati, no to nije slučaj kod svih učitelja viših razreda.

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Učiteljica 2 smatra da je mobilni telefon medij s kojim djeca najčešće dolaze u kontakt (20).

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

Učiteljica 2 navodi kako se rijetko događaju situacije u kojima se mora oduzeti mobitel zbog igranja igrica za vrijeme nastave (26). Govori kako se mobilni telefon učeniku oduzme ako ga koristi kako bi igrao igrice na njemu. Učenik nakon nastave uvijek dobiva mobilni telefon natrag jer učenici stanuju daleko od škole i imaju mobilne telefone za kontakt sa roditeljima (25).

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Učiteljica 2 po djetetovom ponašanju vidi je li ono bilo izloženo medijima (31). Zbog dugogodišnjeg iskustva već ujutro može naslutiti da je dijete rastreseno ili nenaspavano zbog utjecaja medija (31). Također smatra da se utjecaj medija odražava u govoru djeteta, crtežima, koncentraciji (31), itd. Učiteljica 2 opisuje kako je dijete koje nema doticaj s medijima u ranijoj dobi staloženo, koncentrirano i motivirano i lakše prati nastavu (35). Kod izvanrednih

slučajeva učitelji educiraju roditelje i objašnjavaju štetnost medija (28). Učiteljica je posjetila školu u Njemačkoj koja kod upisa djeteta u školu uvjetuje da u kućanstvu ne smije biti televizor. Učiteljica 2 nije za ekstrem i navodi kako njihova škola nema takav uvjet.

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

Učiteljica 2 navodi kako ima puno situacija u kojima djeca kod kuće imaju pristup medijima (40). Kao razlog tome navodi našu kulturu koja je sklona utjecaju medija (41). Učiteljica kao primarni zadatak učitelja navodi educiranje roditelja, upoznavanje roditelja s načelima waldorfske pedagogije i argumentiranje zašto pretjerana izloženost medija nije dobra (28) i koja je svrha žive riječi, tj. neposredne stvarnosti.

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Učiteljica 2 smatra kako je cilj pobuditi u učenicima zdrav odnos prema bilo kojem digitalnom mediju (48). Učiteljica 2 također navodi da učenik nižih razreda računalo kao uređaj ne može koristiti na adekvatan način (49). Ona smatra da će uz zajednički odgoj roditelja i učitelja dijete prilikom susreta s nekim od medija imati razvijen stav i vjerojatno će bar razmisliti o načinu korištenja određenog medija.

Kako reaguju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Učiteljica 2 navodi kako su učenicima mediji zanimljivi, a u najvećoj količini pametni telefoni (53) jer su uz njih vremenski najviše. Opisuje malu maturu u osmom razredu kao događaj koji od učenika traži da napišu svoj naturalni rad pomoću digitalnih medija.

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Učiteljica 2 ističe da je medije u današnje vrijeme teško izbjeći (1). No ipak misli da će se djeca u kasnijoj dobi kritičnije odnositi prema upotrebi medija (58).

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred

Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Učiteljica 2 misli da je šteta što su u većini škola u Hrvatskoj mediji od najranije dobi prisutni kod djece. Smatra da je primjer živog učitelja nemjerljiv s bilo kojim medijem (63). Također navodi da za medij kod djeteta nikad nije kasno (64). Učiteljica 2 uspoređuje udžbenike i medije, navodi kako udžbenici svašta sadrže i da ne treba nužno sve iz udžbenika servirati djeci. Isto vrijedi i za medije, misli da ih ne treba nužno servirati djeci.

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Učiteljica 2 smatra da u prva tri razreda ne postoji ni jedan razlog zbog kojeg bi dijete trebalo imati pametni telefon (67). Njezino je stajalište da dijete medije treba početi koristiti u kasnijoj dobi, nakon puberteta (6). I tada bi ih trebalo uvoditi smisleno i lagano prema potrebi. Navodi da djetetu treba dati računalo ili pametni telefon tek kada ga dijete zaista treba (7). Također smatra kako je djecu u današnje doba gotovo nemoguće zaštititi od puno svari, pa tako i od medija koji su sveprisutni (1). Naglašava kako je već sama briga i njega roditelja da se u djetetu izgradi zdrav stav prema medijima velika stvar (68).

Ispitanik „3“:

Kada se u waldorfskoj pedagogiji smatra primjerenim da učenici počnu koristiti digitalne medije?

Učiteljica 3 navodi da bi djeca digitalne medije trebala početi koristiti u srednjoj školi (6) tek kada nauče što je strujni krug i usvoje neke fizikalne zakonitosti. Dakle kada nauče kako funkcionira mehanika jednog kompjutera (7).

U današnje vrijeme mediji su dio svakodnevice, koliko često u školi / razredu nailazite na situacije gdje učenik koristi neki od medija?

Učiteljica 3 u svojem razredu do sada nije imala situacija u kojima bi učenik koristio neki od digitalnih medija u školi (10). U razredu ni jedan učenik ne posjeduje mobilni telefon (15). Zna da kolegice u višim razredima učenicima ponekad dopuštaju da koriste mobilne telefone u svrhu fotografiranja sadržaja s ploče ili pretraživanja nekog pojma na internetu (14).

Koji mediji Vam predstavljaju najveći izazov; s kojim medijima djeca dolaze najčešće u kontakt?

Učiteljica 3 smatra da je kompjuter najveći izazov zbog računalnih igrica koje su djeci jako zanimljive (21). S izazovom pretjeranog korištenja računalnih igrica susreću se od prvog razreda jer se na djeci vidi utjecaj medija kad dođu na nastavu (22).

Što kada dijete dođe u kontakt sa medijem, npr. računalom / mobitelom?

Učiteljica 3 navodi kako je bitna suradnja s roditeljima (27) te smatra da ako je dijete u kontaktu s digitalnim medijima treba razgovarati s roditeljima i ukazivati im na posljedice i utjecaj medija kod djeteta (28). Navodi kako u pravilu djeca koja koriste medije ne mogu najkvalitetnije pratiti nastavu (29) Smatra da ako se na vrijeme ne ukaže na problem i ako se ne krene raditi s učenicima od najranije dobi, dakle u prva tri razreda, ta djeca vrlo brzo počnu zaostajati za ostalima (29). Smatra da roditelji ne surađuju u onoj mjeri u kojoj bi to bilo idealno npr., kao u slučajevima gdje se mediji potpuno maknu, ali nakon upornog savjetovanja i rada s roditeljima vidljiv je napredak (30).

Kako Vi kao učitelj/ica saznate imaju li djeca i jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima?

Učiteljica 3 razgovorom saznaje jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima (36). Ona prvo pita učenike, a kasnije odgovore traži i od roditelja (33).

Kako rješavate situaciju u kojoj roditelji kod kuće djeci ne uspijevaju omogućiti okolinu u kojoj njihova djeca nemaju pristup elektronskim medijima? Nailazite li često na ovakve situacije u današnjem digitalnom dobu?

Učiteljica 3 navodi kako se situacije u kojoj djeca kod kuće koriste medije rješavaju individualno (42). Prvo se razmotri situacija i utvrdi je li utjecaj toliko velik da dijete treba smanjeni ili individualizirani pristup (43). Jedno do dvoje učenika po razredu dolaze iz obitelji gdje roditelji ne omogućavaju djetetu okolinu bez medija (37). Učiteljica 3 školu uspoređuje sa privatnom i ističe kao prednost veliku suradnju s roditeljima (33). Roditeljima se ukazuje na to koliko utjecaj medija može imati štetne posljedice za dijete (28). Oni nakon nekog vremena počnu slušati savjete učitelja i ostvarivati djetetu uvijete u kojima se količina medija svodi na neku zdravu mjeru (30).

Kako se djeca u waldorfskoj pedagogiji odnose prema medijima? Uvjetuje li dob učenika njihov odnos prema medijima?

Učiteljica 3 navodi kako mediji djecu fasciniraju (50). Opisuje kako učenike privlače računalne igre i mobilni telefoni (51) te smatra da bi bez roditeljskog nadzora i odgoja djeca zasigurno razvila ovisnost o igranju igrica na digitalnim medijima. Ističe kako se drugačiji stav prema medijima može vidjeti kod djece u pubertetu (52). Objašnjava kako tada djeca mogu prosuditi jer su do tih godina razvili određenu samosvijest o tome tko su i što su, a samim time se mogu puno bolje nositi s medijima.

Kako reagiraju učenici u višim razredima kad dođu u kontakt s medijima? Jesu li im mediji zanimljivi? Koje vrste medija ih najviše privlače?

Učiteljica 3 smatra da su mediji uvijek zanimljiva i aktualna tema među djecom (50). Navodi kako svi imaju pametne telefone (5) s obzirom da su djeca putnici i moraju biti dostupni roditeljima u slučaju nezgode. Također navodi kako svi koriste Facebook. Smatra da se korištenje digitalnih medija kod djece ne može spriječiti (1). Smatra da je učenike potrebno educirati, organizirati radionice sa svrhom razvoja svijesti o pravilnom korištenju digitalnih medija (55). Prema njezinim dosadašnjim iskustvima osmi razredi pokazuju zdrav odnos prema medijima (56).

Smatrate li da djeca u kasnijoj dobi (npr. u srednjoj školi) zbog odgoja prema waldorfskim načelima pokazuju manji interes za medijima?

Učiteljica 3 navodi da djeca u kasnijoj dobi pokazuju jednak interes za medijima kao i ostala djeca koja nisu odgajana prema waldorfskim načelima (59).

U vrijeme osnivanja prve waldorfske škole od medija je postojao samo film, a waldorfska pedagogija utemeljena je prije gotovo jednog stoljeća. Smatrate li da se pred Vas kao učitelju/učiteljici u doba sveprisutnih medija stavlja veći izazov nekorištenja medija?

Učiteljica 3 misli da se na učitelje u današnje doba stavlja veći izazov u radu s roditeljima. Objašnjava kako učitelji moraju roditeljima objasniti cijelo jedno područje koje učitelji prije gotovo jednog stoljeća nisu imali, oni su tada imali neke druge probleme. Zaključuje kako je to zahtjev današnjeg vremena (65).

S obzirom na iskustvo rada s djecom u waldorfskoj školi, koje je vaše stajalište o korištenju medija kod djece?

Učiteljica 3 misli da medije ne treba koristiti do srednje škole (6). Ona djecu ne bi izlagala medijima. Navodi primjer učenika koji kod kuće nema pristup medijima, čak ni televiziji. Navodi kako taj učenik ne zaostaje ni u jednom pogledu za ostalom djecom nego je u nekim stvarima u prednosti. Navedeni učenik vrijeme provodi vani, igrajući se društvene igre i ima razvijenu maštu (69), dok su djeca koja su izložena utjecaju medija zaboravila kako je to igrati se (31). Navodi kako kod učenika koji su izloženi medijima u igrama prevladavaju likovi iz računalnih igrica, igraju se igre u kojima se pojavljuju agresivne radnje poput bacanja bombi, udaranja i slično (31).

<p><u>U školi djeca nemaju pristup medijima (3)</u></p> <p><u>Mobitele na početku dana predaju i na kraju dana prije odlaska kući učenici dobivaju uređaje natrag (23)</u></p> <p><u>Kod potrebe kontakta s roditeljima tijekom nastave učenici dobivaju mobitel te razgovor obavljaju u tajništvu i nakon obavljenog poziva vraćaju mobitel u košaru (24)</u></p> <p><u>Rijetko se događaju situacije u kojima se učeniku mora oduzeti mobitel zbog igranja igrice za vrijeme nastave (26)</u></p> <p><u>Nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu tijekom nastave (10)</u></p> <p><u>U nižim razredima nije naišla na situaciju u kojoj učenik koristi neki od medija u razredu (10)</u></p> <p><u>Nije imala situacija u kojima bi učenik koristio neki od digitalnih medija u školi (10)</u></p> <p><u>Djeca nemaju susrete s medijima u nižim razredima (11)</u></p> <p><u>U razredu ni jedan učenik ne posjeduje mobilni telefon (15)</u></p> <p><u>Mobilne telefone uopće nemaju (15)</u></p> <p><u>U razredu ima samo jednu učenicu koja spominje YouTube kanal (16)</u></p> <p><u>Nekoliko dječaka koji igraju igrice na računalima (17)</u></p> <p><u>Djeca u nižim razredima ne pričaju puno o digitalnim medijima (18)</u></p>	<p>Postupci sprječavanja korištenja digitalnih medija u školi</p> <p>Ne korištenje medija u nižim razredima</p>	<p>Prisutnost digitalnih medija u waldorfskoj školi</p>
---	---	--

<p><u>U školi nema učenika koji koriste Facebook prije šestog razreda (47)</u></p> <p><u>Mobilni telefon je medij s kojim djeca najčešće dolaze u kontakt (20)</u></p> <p><u>Kompjuter je najveći izazov zbog računalnih igrica koje su djeci jako zanimljive (21)</u></p> <p><u>Učenike privlače računalne igre i mobilni telefoni (51)</u></p> <p><u>Mobitel je najzanimljiviji medij učenicima viših razreda (53)</u></p> <p><u>Učenicima su mediji zanimljivi, a u najvećoj količini pametni telefoni (53)</u></p> <p><u>Za dobivanje nekih informacija vezanih za nastavu učenici najčešće koriste internet (54)</u></p> <p><u>U sedmom i osmom razredu svi učenici imaju svoj Facebook profil, a na internetu prate najnovije vijesti (45)</u></p> <p><u>Od učenika se očekuje da medije za nastavu počnu koristiti u višim razredima, prilikom pisanja raznih referata (6)</u></p> <p><u>U višim razredima učiteljice često dozvoljavaju da učenici mobilnim telefonom fotografiraju sadržaj s ploče (14)</u></p> <p><u>Kolegice u višim razredima učenicima dopuštaju da koriste mobilne telefone u svrhu fotografiranja sadržaja s ploče ili pretraživanja nekog pojma na internetu (14)</u></p>	<p>Najčešći mediji kod djece</p> <p>Korištenje digitalnih medija u višim razredima</p>	
---	--	--

<p><u>Učenci stanuju daleko od škole i putuju javnim prijevozom pa moraju imati mobitel kako bi bili u kontaktu s roditeljem (25)</u></p> <p><u>Učenik nakon nastave uvijek dobiva mobilni telefon natrag jer učenici stanuju daleko od škole i imaju mobilne telefone za kontakt sa roditeljima (25)</u></p> <p><u>Učitelji ne koriste digitalne medije u nastavi (12)</u></p> <p><u>Učitelji po dogovoru ne koriste mobitele u školi pred djecom (12)</u></p> <p><u>Mobilni telefon koristi u situacijama kad nekog učenika nema u školi (13)</u></p> <p><u>Koristi Facebook aplikaciju za lakšu komunikaciju sa učenicima sedmog razreda (19)</u></p>	<p>Korištenje mobitela za kontakt s roditeljima</p> <p>Učitelji i mediji</p>	
<p><u>Ne može se postići potpuna pažnja i koncentracija na nastavi ako je dijete cijelo poslijepodne izloženo mediju (29)</u></p> <p><u>Lako primijeti da su djeca kod kuće u doticaju s medijem (31)</u></p> <p><u>Utjecaj medija vidljiv je kroz dječje igre u kojima se javljaju likovi iz računalnih igrica i agresija (31)</u></p> <p><u>Po djetetovom ponašanju vidi je li ono bilo izloženo medijima (31)</u></p> <p><u>Dijete je rastreseno ili nenaspavano zbog utjecaja medija (31)</u></p> <p><u>Utjecaj medija odražava se u govoru djeteta, crtežima, koncentraciji (31)</u></p> <p><u>Djeca koja su izložena utjecaju medija</u></p>	<p>Posljedice koje uzrokuju mediji</p>	<p>Uloga digitalnih medija u životu djece</p>

<p><u>zaboravila su kako je to igrati se (31)</u> <u>U igrama prevladavaju likovi iz računalskih igrica, igraju se igre u kojima se pojavljuju agresivne radnje poput bacanja bombi, udaranja i slično (31)</u> <u>Zbog dužih školskih odmora i velike količine vremena kojeg učenici provode u školi nakon nastave ...imaju mogućnost pratiti učenike i vidjeti promjene na djetetu koje uzrokuju mediji (34)</u> <u>Razgovorom saznaje jesu li djeca kod kuće u doticaju s medijima (36)</u></p> <p><u>U ovoj generaciji ima samo jedan slučaj da je dijete kod kuće u okolini u kojoj mu se dopušta korištenje medijima u prevelikoj mjeri (37)</u> <u>Jedno do dvoje učenika po razredu dolaze iz obitelji gdje roditelji ne omogućavaju djetetu okolinu bez medija (37)</u> <u>To je zbog organizacije (38)</u></p> <p><u>Kod situacija u kojima su učenici drugačiji po ponašanju odmah se mora reagirati (32)</u> <u>Situacije u kojoj djeca kod kuće koriste medije rješavaju se individualno (42)</u> <u>Prvo se razmotri situacija i utvrdi je li utjecaj toliko velik da dijete treba smanjeni ili individualizirani pristup (43)</u></p>	<p>Mediji u prevelikoj mjeri</p> <p>Reagiranje zbog utjecaja medija</p>	
---	---	--

<p><u>Bitna je suradnja s roditeljima (27)</u> <u>U izazovu s medijima pomaže odgoj roditelja (27)</u> <u>Roditelji ne surađuju u onoj mjeri u kojoj bi bilo idealno ali nakon upornog savjetovanja i rada s roditeljima vidljiv je napredak (30)</u> <u>Roditelji nakon nekog vremena počnu slušati savjete učitelja i ostvarivati djetetu uvijete u kojima se količina medija svodi na neku zdravu mjeru (30)</u> <u>Učiteljica ima dobru suradnju s roditeljima (33)</u> <u>Odgovore traži i od roditelja (33)</u> <u>Školu uspoređuje sa privatnom i ističe kao prednost veliku suradnju s roditeljima (33)</u> <u>Roditelji traže savjete i pomoć od učitelja kad su u pitanju digitalni mediji (39)</u> <u>Sama briga i njega roditelja da se u djetetu izgradi zdrav stav prema medijima velika je stvar (68)</u></p> <p><u>Potrebno je razgovarati s roditeljima i ukazivati im na posljedice i utjecaj medija kod djeteta (28)</u> <u>Učitelji educiraju roditelje i objašnjavaju štetnost medija (28)</u> <u>Obavila mnoge razgovore s roditeljima o tome što i kako s medijima (28)</u> <u>Učiteljica kao primarni zadatak učitelja navodi educiranje roditelja, upoznavanje roditelja s načelima waldorfske pedagogije i argumentiranje zašto</u></p>	<p>Suradnja s roditeljima</p> <p>Savjetovanje roditelja o utjecaju medija</p>	<p>Roditelji</p>
--	---	-------------------------

<p><u>Dolaze do konflikta sa načelima koja je postavio Rudolf Steiner (2)</u></p> <p><u>Mnoge su se stvari promijenile u odnosu na temeljna načela waldorfske pedagogije (60)</u></p> <p><u>U školi se strogo ne poštuju načela waldorfske pedagogije (60)</u></p> <p><u>Učitelji čitaju Steinerova predavanja i preporuke te ih uvijek propituju i osuvremenjuju (61)</u></p> <p><u>O izazovima nekorištenja medija dodatno se savjetuju i raspravljaju sa mentorima izvan Hrvatske (61)</u></p> <p><u>Učitelji pokušavaju održati ravnotežu i poštivati osnovne principe waldorfske pedagogije u skladu sa zahtjevima suvremenog doba (2)</u></p> <p><u>U školi učitelji nastoje u ostalim predmetima i u drugom dijelu kurikuluma popraviti „štetu“ koju mediji donose, kako bi postigli ravnotežu između srca, glave i ruke (2)</u></p> <p><u>Učenici bi digitalne medije trebali početi koristiti što kasnije (6)</u></p> <p><u>Djeca bi digitalne medije trebala početi koristiti u srednjoj školi (6)</u></p> <p><u>Dijete medije treba početi koristiti u kasnijoj dobi, nakon puberteta (6)</u></p> <p><u>Medije ne treba koristiti do srednje škole (6)</u></p> <p><u>Učitelji u waldorfskoj školi roditeljima savjetuju da djetetu daju mobilni telefon</u></p>	<p>Potreba za promjenama i prilagodbom temeljnih načela waldorfske pedagogije</p> <p>Prilagodba Steinerovih načela</p> <p>Primjerena dob za korištenje digitalnih medija po waldorfskim načelima</p>	<p>Temeljna načela waldorfske pedagogije</p>
--	--	---

<p><u>na korištenje tek kada dijete krene gradom obavljati vlastite dužnosti i obaveze (7)</u></p> <p><u>Djetetu treba dati računalo ili pametni telefon tek kada ga dijete zaista treba (7)</u></p> <p><u>Kada nauče kako funkcionira mehanika jednog kompjutera (7)</u></p> <p><u>Dijete samo mora shvatiti svrhu mobilnog telefona kao uređaja koji nije predviđen za igranje igrice po nekoliko sati dnevno (8)</u></p> <p><u>Učenici najčešće dobivaju mobitele u četvrtom razredu kao poklon za deseti rođendan (9)</u></p> <p><u>Učenik nižih razreda računalo kao uređaj ne može koristiti na adekvatan način (49)</u></p> <p><u>Za medij kod djeteta nikad nije kasno (64)</u></p> <p><u>Učenike nižih razreda treba osloboditi od digitalnih medija (66)</u></p> <p><u>Učenici do devete godine ne bi trebali koristiti medije (66)</u></p> <p><u>U prva tri razreda ne postoji ni jedan razlog zbog kojeg bi dijete trebalo imati pametni telefon (67)</u></p> <p><u>Dijete koje nema doticaj s medijima u ranijoj dobi je staloženo, koncentrirano i motivirano i lakše prati nastavu (35)</u></p> <p><u>Primjer živog učitelja nemjerljiv je s bilo kojim medijem (63)</u></p> <p><u>Ne zaostaje ni u jednom pogledu za ostalom djecom nego je u nekim stvarima u prednosti ... vrijeme provodi</u></p>		
--	--	--

Neprisutnost medija kod djece

<p><u>vani, igrajući se društvene igre i ima razvijenu maštu (69)</u></p> <p><u>Cilj je pobuditi u učenicima zdrav odnos prema bilo kojem digitalnom mediju (48)</u></p> <p><u>Učenike je potrebno educirati, organizirati radionice sa svrhom razvoja svijesti o pravilnom korištenju digitalnih medija (55)</u></p>	<p>Prilagodba ciljeva waldorfske pedagogije</p>	
---	---	--

Prilog 4. Kodna lista – popis pojmova unutar kategorija i potkategorija

Suvremeno digitalno doba:

- Sveprisutnost medija
- Posjedovanje i korištenje digitalnih medija

Prisutnost digitalnih medija u waldorfskoj školi

- Postupci sprječavanja korištenja digitalnih medija u školi
- Ne korištenje medija u nižim razredima
- Najčešći mediji kod djece
- Korištenje digitalnih medija u višim razredima
- Korištenje mobitela za kontakt s roditeljima
- Učitelji i mediji

Uloga digitalnih medija u životu djece

- Posljedice koje uzrokuju mediji
- Mediji u prevelikoj mjeri
- Reagiranje zbog utjecaja medija

Roditelji

- Suradnja s roditeljima
- Savjetovanje roditelja o utjecaju medija

Odnos učenika prema medijima

- Odnos prema medijima s obzirom na dob djece
- Odnos prema medijima u kasnijoj dobi

Temeljna načela waldorfske pedagogije

- Potreba za promjenama i prilagodbom temeljnih načela waldorfske pedagogije
- Prilagodba Steinerovih načela
- Primjerena dob za korištenje digitalnih medija po waldorfskim načelima
- Neprisutnost medija kod djece
- Prilagodba ciljeva waldorfske pedagogije

12. KRATKA BIOGRAFSKA BILJEŠKA

Valentina Pikec rođena je 17. veljače 1992. godine u Zaboku. U Gornjoj Stubici je pohađala Osnovnu školu „Matije Gupca“ Gornja Stubica, nakon čega upisuje Srednju školu Oroslavje, smjer opća gimnazija. Maturirala je 2010. godine te iste godine upisuje Učiteljski fakultet u Zagrebu - Odsjek u Čakovcu, smjer razredna nastava, modul Odgojne znanosti. Razumije, govori i piše engleski jezik, dok njemački jezik razumije, govori i piše na početnoj razini.

13. IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Diplomski rad pod nazivom *Waldorfska škola u digitalnom dobu* izrađen je samostalno uz korištenje navedene literature te analize rezultata provedenog istraživanja.

Zahvaljujem učiteljicama waldorfske škole koje su svojim sudjelovanjem u istraživanju pomogle u nastajanju spomenutog diplomskog rada.

Posebne zahvale upućujem sumentoru diplomskog rada dr.sc.Tomislavu Topolovčanu, na savjetima, kritici i pomoći koje su mi pomogle u izradi rada.

Naziv visokog učilišta

IZJAVA

kojom izjavljujem da sam suglasan/suglasna da se trajno pohrani i javno objavi moj rad

naslov

---

vrsta rada

---

u javno dostupnom institucijskom repozitoriju

---

i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15).

U _____ , _____

Ime Prezime

OIB

Potpis
